

*Libri civitatis 1–3, 5–10*

Katalogizační a ediční projekt *Libri civitatis* představuje velkolepý badatelský počín v oblasti městské diplomatiky, který okolo sebe za dobu svého trvání soustředil celou řadu významných badatelů zaměřených na dějiny českých a moravských měst. Ve středu pozornosti, jak již sám název napovídá, stojí městské knihy coby bezesporu nejvýznamnější pramen k poznání dějin měst období středověku a (raného) novověku. Hlavním cílem projektu, jehož se v počátcích jako hlavní řešitelské pracoviště ujala Katedra historie UJEP v Ústí nad Labem za spolupráce s Katedrou pomocných věd historických a archivního studia FF UK v Praze, byla v prvé řadě koordinace do té doby rozptýlených výzkumných aktivit zaměřených na studium městských knih a jejich další rozvoj. Konkrétní kroky pak představovala katalogizace, respektive revize a rozšíření dosud užívaných soupisů městských knih (J. Čarek,<sup>1</sup> R. Nový<sup>2</sup>) na straně jedné a založení knižní ediční řady, jejímž prostřednictvím mají být zpřístupňovány vybrané městské knihy, na straně druhé.

Počátky *Libri civitatis* sahají do let 2004–2006, kdy byl realizován pilotní projekt s názvem *Nejstarší městské knihy severozápadních a severních Čech* podpořený GA ČR. Výsledkem projektu bylo vypracování metodických pravidel pro vydávání městských knih, jejichž užití autoři nechtěli omezovat pouze na ediční řadu *Libri civitatis*, ale nabídli je širší badatelské obci jako jakýsi rámcový soubor zásad využitelný v případě edičního zpracování jakýchkoliv jiných městských či obecně úředních knih. Tato pravidla byla poprvé aplikována při zpracování kritických edic městských knih České Lípy, Mostu, Litoměřic a Ústí nad Labem,<sup>3</sup> jež položily základy ediční řady *Libri civitatis*.

V letech 2009–2011 a 2013–2015 následovaly projekty, jejichž název *Libri civitatis – dokumentace a zpřístupňování městských knih v České republice I a II* již zřetelně odkazoval k založené ediční řadě, stejně jako primárnímu cíli projektů. Původní řešitelské zázemí bylo navíc rozšířeno i o další spoluřešitelská pracoviště – Archiv hlavního města Prahy, Archiv města Brna a Státní oblastní archiv v Litoměřicích, což odpovídalo zájmu o vydávání městských knih z oblasti celých Čech a Moravy. Do roku 2016 tak byla řada *Libri civitatis* rozšířena o dalších šest svazků<sup>4</sup> a projekt podpořilo i založení vlastních webových stránek.<sup>5</sup>

Při vytváření jakékoliv ediční řady je zásadní otázkou samotný výběr materiálu. Jako nejvýznamnější se v rámci projektu *Libri civitatis* prosadilo hledisko stáří a hledisko výpovědní hodnoty úřední knihy. Vedle nejstarších dochovaných městských knih, jejichž kvalitní ediční zpracování je žádoucí i s ohledem na omezení manipulace se samotnou archiválií, jsou badatelům v rámci řady *Libri civitatis* předkládány i takové knihy, které vedle nesporného regionálního významu zprostředkovávají i poznatky širšího významu, podporují interdisciplinární výzkum a mohou tak být atraktivní i pro badatele z řad jazykovědců, právních či kulturních historiků a dalších.

Všechny svazky edice se snaží zachovávat jednotný charakter a vnitřní členění obsahu, které vychází z jednotných metodických pravidel. Každá kniha by tedy měla obsahovat úvodní studii, jež vznik a existenci knihy zasazuje do širšího historického, správního, resp. právního kontextu, dále důkladnou pomocněvědnou analýzu (kodikologie, diplomatika, paleografie) a podrobný jazykový záznam pramene. Obsah městské knihy měl být dle původního záměru předkládán v plném znění, za účelem co nejširšího badatelského využití transliterován a opatřen podrobným poznámkovým aparátem, stejně jako důkladnou ediční poznámkou. Dále se edice opatřují příslušnými rejstříky, cizojazyčným (německým) resumé a podle možnosti doprovodným obrazovým materiálem a dalšími přílohami. Je zřejmé, že s ohledem na odlišný charakter jednotlivých knih a zamýšlený způsob jejich využívání badatelskou veřejností nebylo možné uplatňovat výše nastíněnou strukturu ve všech případech obdobnou měrou. Obdivuhodným však zůstává, že se autorům podařilo při snaze o zachování všech požadovaných formálních náležitostí z každého svazku vytvořit originální, svěbytná díla, která dalece přesahují rámec tradičního edičního zpřístupnění pramene a předkládají badatelům řadu zajímavých, informačně bohatých exkurzů do oblasti městské, vrchnostenské či zemské správy, do fungování cechů a řemesel, do problematiky národnostní, konfesijní, sociální a mnohých dalších, jak bude nastíněno níže.

První tři knihy<sup>6</sup> edice *Libri civitatis* tvoří v rámci celé řady poněkud svěbytnou skupinu, zaměřenou na města severních a severozápadních Čech a jejich nejstarší městské knihy. Jde o pamětní knihu města České Lípy (LC 1),<sup>7</sup> rejstřík stavby děkanského kostela v Mostě (LC 2)<sup>8</sup> a městskou knihu Litoměřic (LC 3).<sup>9</sup>

<sup>1</sup> J. Čarek, *Soupis úředních knih Archivu hlavního města Prahy*, Praha 1956.

<sup>2</sup> R. Nový, *Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 4, Praha 1963.

<sup>3</sup> I. Ebelová a kol., *Pamětní kniha města České Lípy 1461–1722*, Ústí nad Labem 2005, ss. 377; M. Myšička a kol., *Rejstřík stavby děkanského kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě 1517–1519*, Ústí nad Labem 2006, ss. 339; B. Kocánová a kol., *Městská kniha Litoměřic (1341)–1562 v kontextu písemnosti městské kanceláře*, Ústí nad Labem 2006, ss. 197; B. Kocánová a kol., *Knihy soudní a pamětní města Ústí nad Labem 1438–1514* [nevydaná].

<sup>4</sup> J. Mendelová, *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1518–1581*, Praha 2011, ss. 507; J. Mendelová, *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1582–1657*, Praha 2012, ss. 836; P. Holub, *Pamětní kniha města Pacova 1473–1712*, Praha 2015, ss. 591; J. Mendelová, *Liber inquilinorum Nového Města pražského 1585–1586*, Ústí nad Labem 2016, ss. 415; J. Lhoták, *Registra památná města Sušice 1550–1628*, Ústí nad Labem 2016, ss. 588; T. Klír a kol., *Knihy chebské zemské berně z let 1438 a 1456*, Praha 2016, ss. 709.

<sup>5</sup> *Libri civitatis: Dokumentace a zpřístupňování městských knih v České republice* [online]. Ústí nad Labem: FF UJEP Ústí nad Labem, 2011. Dostupné z: <<http://www.libricivitatis.cz/index.php/cz/edice/73-kniha-soudni-a-pametni-mesta-usti-nad-labem-1438-1514>> [26.11.2018].

<sup>6</sup> Čtvrtá kniha z „pilotní čtveřice“ – *Knihy soudní a pamětní města Ústí nad Labem* (B. Kocánová a kol.) – nebyla dosud vydána.

<sup>7</sup> I. Ebelová a kol., *Pamětní kniha města České Lípy*.

<sup>8</sup> M. Myšička a kol., *Rejstřík stavby děkanského kostela Nanebevzetí Panny Marie v Mostě*.

<sup>9</sup> B. Kocánová a kol., *Městská kniha Litoměřic*.

Edice LC 1 zpřístupňuje tradiční smíšenou pamětní městskou knihu, na jejímž vedení lze v průběhu času dobře demonstrovat zužování původně širokého penza zápisů nejrůznějšího charakteru ve prospěch nově zakládaných specializovaných knih. Rukopis LC 2 sestává ze dvou částí – rejstříku zachycujícího sbírky na výstavbu mosteckého kostela a následně knihu výdajů, jež byly využity nejen k výstavbě kostela, ale nakonec i dalších důležitých městských budov. Zmínku si zde zcela jistě zaslouží precizně vypracovaná úvodní studie, která čtenáře tematicky seznamuje s fungováním stavebních hutí i cechů stavebních řemesel, kterýžto výklad názorně odkazuje na konkrétní údaje z editovaného pramene. Přínosem edice přitom není jen pečlivá transliterace pramene, ale rovněž revize jeho dosavadních edičních zpracování (neúplné přepisy L. Schlesingera a J. Neuwirtha), zahrnující i opravu chybně přepočtených údajů měn, převodů datací apod. Obdobné kvality dosahuje i úvodní studie k edici LC 3, která představuje pramen v kontextu specifického vývoje litoměřické městské kanceláře (personální provázanost s litoměřickou kapitulou) a městského práva (Litoměřice jako zprostředkovatel magdeburského práva pro česká města).

Všechny tři svazky plně následují výše nastíněné metodické pokyny a po odborné stránce představují praktické, interdisciplinárně využitelné příručky. Podrobně zpracované jazykové rozbory umožňují sledovat vývoj jazyka v delším časovém období (německý jazyk v LC 1, český jazyk v LC 3), jeho specifika dobová i místní (LC 2) a v případě litoměřické městské knihy, jejíž zápisy byly psány v nejstarším období latinsky, později německy a v době husitské a pozdější česky, dokonce i jejich vzájemné ovlivňování např. v oblasti slovní zásoby nebo syntaxe. Díky obsáhlým resumé v německém jazyce jsou knihy přístupné i zahraničním badatelům. Vedle poctivě zpracovaných edic městských knih je bohužel nutno poukázat na nedůsledně provedenou jazykovou redakci úvodních textů, které obsahují řadu překlepů, gramatických i typografických chyb.

První tři svazky *Libri civitatis* byly opatřeny souborem digitálních příloh na CD-Romu, které plně nebo alespoň zčásti přibližují badateli editované prameny prostřednictvím kvalitních barevných fotografií, překvapivě ovšem je, že navzdory nespornému přínosu nejsou tyto přílohy v knihách samotných nijak reflektovány ani rozebírány. Nejprínosnější je v tomto ohledu příloha k prvnímu svazku, kde jsou zpřístupněny náhledy všech folií editované knihy. Díky dlouhému časovému rozpětí, během něhož kniha vznikala, je tak možné vedle jevů jazykových sledovat i proměny kancelářského písma od pozdně středověké bastardy až po vyspělou novogotickou kurzivu počátku 18. století, což by jinak čistě textová edice neumožňovala. V důsledku technických inovací posledních let a zastarání zvoleného nosiče se bohužel tyto přílohy stávají pro badatele hůře využitelnými.

S pátým svazkem *Libri civitatis*, který vyšel po pětileté prodlevě, vstoupila celá ediční řada do nové fáze, což se projevilo jak po stránce vnější i vnitřní formální úpravy knihy, tak i ve větší rozmanitosti zpracovávaného materiálu a způsobů zpracování edice obecně. Proměnou prošlo členění textu i jednotlivých kapitol, obsah byl přemístěn na počátek knihy a úvodní studie i edice opatřeny záhlavím, což velmi zpřehlednilo orientaci v textu a usnadnilo práci s knihou. Zkvalitnila se i jazyková redakce publikovaných textů.

V mnoha případech již nejde „jen“ o ediční zpřístupnění zvolených pramenů, autoři edic se často pouštějí i do hlubší analýzy pramene, jejíž výsledky shrnují v řadě přehledných tabulek a výřků. Ačkoliv základní struktura textu zůstala vesměs zachována, hloubka rozpracování jednotlivých kapitol se liší podle typu pramene, ale zřejmě i vlastní iniciativy autora. Zcela odlišný prostor je tedy v jednotlivých knihách věnován rozboru písařských rukou či jazykovému rozboru (v některých případech jsou zcela vypuštěny), cizojazyčným resumé a především doprovodnému obrazovému materiálu. Ten často na úkor reprodukce editovaného pramene, který by se z pohledu badatele jevil jako stěžejní, zahrnuje spíše zobrazení z oblastí heraldiky, ikonografie, kartografie či hmotné kultury. Odchýlení od původního metodického záměru je nesporné: v některých případech již knihy nejsou přepisovány v plném znění, s přechodem k novověké češtině se rovněž ustupuje od transliterace a badateli se předkládá „čitelnější“ transkribovaný text.

Nejvíce odlišné zpracování pramene v rámci celé ediční řady představují tři svazky zpracované J. Mendelovou. Svou roli hraje bezpochyby specifičnost pramenů, kterými jsou knihy měšťanských práv Nového Města pražského (LC 5 a 6)<sup>10</sup> a tzv. *libri inquilinorum* (LC 8),<sup>11</sup> tedy soupis obyvatel Nového Města pražského z let 1585/1586, vzniklý na základě zákazu novoměstské rady přijímat do pracovního poměru venkovské obyvatelstvo, které se nedokáže prokázat propouštěcím dokladem své vrchnosti. Prvně zmíněné edice přibližují praxi udílení měšťanských práv mezi lety 1518–1581 a 1582–1657, na níž lze sledovat trendy migrací v pražském prostoru, ale i otázky národnostního či konfesijního složení obyvatelstva v přelomových obdobích 16. a první poloviny 17. století.

Nestandardní je v případě edice LC 5 již samotný výběr pramenů. V období mezi lety 1518–1581 na Novém Městě neexistovaly samostatné knihy měšťanských práv, která se zapisovala do smíšených knih spolu se zápisy jiného typu (přípovědi, kvitance). Během uvedeného období vznikly čtyři rukopisy smíšených zápisů, z nichž byl pro účely edice vytvořen výtah zaměřený právě na udílení měšťanského práva. Od roku 1582 již byly vedeny specializované knihy měšťanských práv, které autorka editovala kompletně.

Předkládané knižní edice jsou v podstatě tištěnou formou výtahu z již existující databáze Sbírek rukopisů, která je vytvářena na půdě Archivu hlavního města Prahy od 90. let minulého století a jež snad vznikala se záměrem zpřístupnit shromažďovaná data badatelům on-line. Digitální databáze, jejíž smysl tkví právě v možnosti pracovat s filtrováním na základě nejrůznějších kritérií a jednoduše vyhledávat požadované informace, ztrácí svůj smysl i přednosti v momentě, kdy je převedena do papírové podoby, byť ve formě promyšlených a přehledných tabulek. Pečlivým rozřazením údajů do jednotlivých sloupců a řádků tištěné tabulky dochází k „rozbití“ původního textu a je tak úplně vyloučena možnost utvořit si představu o tom, jak editovaný pramen ve skutečnosti vypadá, jakým způsobem byl vytvářen, jaká byla jeho specifika písařská nebo jazyková. Je škoda, že

<sup>10</sup> J. Mendelová, *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1518–1581*; J. Mendelová, *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském 1582–1657*.

<sup>11</sup> J. Mendelová, *Liber inquilinorum Nového Města pražského 1585–1586*.

ačkoliv tabulkové zpracování upozornilo na řadu jmen osob, které byly přítomny udílení měšťanského práva (ručitelé, relátoři, purkmistři), závěrečný jmenný rejstřík dovoluje vyhledávat pouze jména přijatých měšťanů. Obdobným způsobem, tedy tabulkovým výtahem z digitální databáze, je zpracována i edice soupisu obyvatel Nového Města pražského z let 1585/1586 (LC 8).

Navzdory jistým rozpakům při hodnocení zmíněných tří svazků *Libri civitatis* nelze způsob databázového/tabulkového zpracování zcela zavrhnout – značnou míru výpovědní hodnoty takto zpracovaného pramene dokládá sama autorka v úvodních studiích, kde jsou údaje z tabulek převáděny do nejrůznějších číselných a statistických výětů. Rozhodně by však tento ediční počín měl být vnímán jako důležitý podnět k zamyšlení nad tím, jak dále postupovat v oblasti digitalizace a on-line databázového zpřístupňování podobných typů pramenů.

Na pilotní řadu LC 1–3 tematicky navazují dvě edice tradičních pamětních knih, a sice nejstarší pamětní knihy pacovské (LC 7)<sup>12</sup> mapující roky 1473–1712 a register památných města Sušice (LC 9)<sup>13</sup> z let 1550–1628. Oba svazky představují velmi zdařilý ediční počín, který hloubkou zpracování tématu i pečlivostí při sestavování edice a pomocného aparátu jako by završovaly trend, který byl nastartován vydáním LC 1 v roce 2005. Úvodní studie jednak shrnují místní a dobová specifika v prvním případě poddanského, ve druhém případě menšího královského města, nechybí zde ale ani podepření edice hlubším exkurzem do konkrétní související problematiky. V případě LC 7 je to podrobná charakteristika jednotlivých typů v knize zanesených zápisů s odkazy na příslušná místa v edici, úvodní studie LC 9 naopak shrnuje obecnou typologii městských knih, nad jejichž někdejší vedením v kanceláři města Sušice se autor z důvodu jejich nedochování do současnosti zamýšlí. Obě edice vynikají precizní analýzou písařských rukou, doplněnou i o obrazové ukázky písma, stejně jako zevrubným jazykovým rozbořením pramene. Na rozdíl od prvních tří svazků LC však byla při zpracovávání edice pramene zvolena metoda transkripce, čímž došlo k částečnému snížení autenticity pramene.

Dosavadní řadu *Libri civitatis* završil zcela výjimečný počín v podobě edice knih chebské zemské berně, respektive novověkého opisu smíšeného berního rejstříku z roku 1438 a originálu oceňovací berní knihy z roku 1456 (LC 10).<sup>14</sup> Jde o informačně bohaté písemnosti, které kromě způsobu výběru zemské berně v tomto specifickém teritoriu rovněž detailně přibližují chebský venkov a tamní zdaňované objekty. Vítaným je podrobný výklad o územním, správním i právním vývoji Chebska, stejně jako rozbor fungování chebské městské správy. Kromě toho jsou v úvodní studii berní knihy rozebírány jako samostatná diplomatická kategorie, v jejímž kontextu je přiblížena chebská praxe vedení knih. Svazek LC 10 je od třetího svazku řady jediným, v němž je jazyk pramene důsledně transliterován, a to i v případě novověkého opisu původního středověkého pramene.

Závěrem je snad na základě výše shrnutého možné nastínit a zhodnotit vývoj, kterým projekt v uplynulých bezmála patnácti letech prošel. Přes zřejmou snahu o udržení formální jednotnosti všech svazků nebylo možné se vyhnout určitým anomáliím, které si často vynutil charakter pramene samotného. Je škoda, že celá řada zatím nedospěla ke sjednocení některých prvků, jako je např. obdobně podrobné zpracování závěrečných rejstříků či slovníků pojmů (zde bych vyzdvihla zejména svazky LC 7 a 9), které jak se zdá dosud závisí na vlastní iniciativě konkrétních autorů. Obecnějšího zamyšlení by si možná zasloužila dosud neujasněná problematika rozlišování mezi příjmením osob a uváděním jejich příslušnosti k vykonávanému řemeslu, které je dosud v rámci ediční řady rovněž pojímáno různě. Co by však v případě edic písemných pramenů chybět nemělo, jsou kvalitní obrazové přílohy, přibližující badateli šířku i originál editovaného pramene. Ani tato praxe není v rámci řady sjednocena a rozsah i přínos obrazových příloh se svazek od svazku liší.

Přes některé výše naznačené nedostatky je nutno konstatovat, že ediční řada *Libri civitatis* je praktickou pomůckou, která široké badatelské veřejnosti předkládá a zpřístupňuje písemné prameny, jejichž studium by pro řadu badatelů mohlo být komplikováno umístěním ve vzdálené instituci či bariérami v oblasti paleografických znalostí. Kromě širokého interdisciplinárního využití edic badateli bych rovněž vyzdvihla přínos *Libri civitatis* coby vhodného výukového materiálu pro studenty archivnictví a PVH.

Eliška Švarná  
Praha

**Tereza Dlesková, Lubor Maloň, *Pečetidla, pečeti, razítka a razidla ze sbírky Muzea Komenského v Přerově, Muzeum Komenského v Přerově, Přerov 2017, ss. 80, il. barwnych 228***

Prezentowany katalog powstał w wyniku przygotowań do wystawy „Schváleno! Razítka, pečeti, typáře, městské znaky”<sup>1</sup>, która miała miejsce od 31 X 2017 do 25 II 2018 w kaplicy zamku Muzeum Jana Amosa Komeńskiego w Przerowie. Autorami publikacji są dwaj czescy badacze – Tereza Dlesková, dla której opracowanie katalogu stanowiło pracę dyplomową, oraz Lubor Maloň, pracownik naukowy przerowskiego muzeum.

<sup>12</sup> P. Holub, *Pamětní kniha města Pacova*.

<sup>13</sup> J. Lhoták, *Registra památná města Sušice*.

<sup>14</sup> T. Klír a kol., *Knihy chebské zemské*.

<sup>1</sup> <<http://www.prerovmuzeum.cz/zamek-prerov/aktuality/archiv-aktualit/schvaleno-vystava-o-malem-predmetu-s-velkou-dulezitosti-a-staletou-historii>> [dostęp: 6.01.2019].

W ostatnim dziesięcioleciu obserwujemy wzmożenie polskich badań sfragistycznych, których wciąż podstawowym zadaniem powinno być opracowywanie i publikowanie zbiorów sfragistycznych<sup>2</sup>. Dotychczas przedmiotem takich publikacji były głównie odciski pieczętny<sup>3</sup>. Należy jednak pamiętać też o zagadnieniach związanych z tłokami i stemplami pieczętnymi, które coraz częściej stają się przedmiotem badań sfragistycznych i opracowań katalogowych<sup>4</sup>. Co więcej, w literaturze przedmiotu wyodrębnia się osobną naukę pomocniczą historii kultury materialnej, zwaną typariologią. Jej celem badawczym powinny być wszystkie typariusze, które były używane na przestrzeni wieków<sup>5</sup>. Służyły one bowiem – przede wszystkim – do przygotowania pieczęci, pełnią więc istotną rolę poznawczą dla sfragistyki i stanowią jej pierwszorzędne źródło historyczne. Na uwagę badacza *sigillów* zasługuje zatem każdorazowe opracowanie pieczęci (odcisków i typariuszy pieczętnych), a dla podejmowanej tu recenzji w szczególności najnowsza edycja zbioru tłoków i stempli pieczętnych z zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu<sup>6</sup>, przygotowana przez zespół poznańskich badaczy pod redakcją Piotra Pokory, przy współpracy Marcina Hlebionka, która na nowo ożywiła środowisko zainteresowane kulturą sfragistyczną. Katalog materiałów sfragistycznych wydany w 2017 r. przez muzeum w Przerowie wpisuje się w podstawowy – wyżej wymieniony – postulat badawczy, ale ponadto w toczące się od pewnego czasu naukowe dyskusje wokół zagadnień opracowywania zbiorów pieczęci<sup>7</sup>.

T. Dlesková i L. Maloň opracowali katalog 218 typariuszy (*typár*), tłoków (*pečetidlo*) i stempli (*razitko*) oraz odcisków (*otisk*) pieczętnych, datowników (*datumovka*) i innych przyrządów pieczętujących znajdujących się w zbiorach Muzeum Komeńskiego w Przerowie. Składa się on z pięciu rozdziałów: I. Wprowadzenie, II. Zbiór sfragistyczny Muzeum Komeńskiego w Przerowie, III. Katalog, IV. Indeksy, V. Literatura. W pierwszej części wyjaśniono podstawowe pojęcia sfragistyczne, ograniczając się do elementów pieczęci (s. 4 n.) i samej sfragistyki jako nauki pomocniczej historii (s. 6). W kolejnym rozdziale Autorzy scharakteryzowali zbiór sfragistyczny Muzeum Komeńskiego (s. 7–16), po czym przeszli do właściwej części pracy – katalogu (s. 19–71),

<sup>2</sup> Spełnić takie zadanie miała zorganizowana konferencja w Zielonej Górze w 2007 r.; zob. *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009 (w tym miejscu należy odnotować zamieszczony w tomie artykuł W. Mischke, *Pieczęcie polskie w czeskich bazach internetowych*, s. 477–498).

<sup>3</sup> Zob. m.in. V. Perkun, *Katalog pieczęci z ziem ukraińskich ze zbiorów Profesora Mariana Gumowskiego*, Warszawa 2011 (rec. R. Forysiak-Wójcicki, *St. Źródł.*, 51, 2013, s. 225–230); M. Hlebionek, *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012 (rec. J. Krochmal, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 20, 2013, s. 247–263); *Sigilla Regum et Reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2015 (rec. E.A. Yarovaya, „Petersburg Historical Journal”, 3, 2016, s. 261–264; zob. też M. Hlebionek, P. Pokora, *St. Źródł.*, 50, 2012, s. 112–122); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego. Akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne*, wyd. M. Hlebionek, Toruń 2017 (rec. A. Szałańska, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 9, 2018, s. 333–338; Ł. Włodarski, „Zapiski Historyczne”, 83, 2018, nr 2, s. 246–249; M. Bolom-Kotari, *St. Źródł.*, 56, 2018, s. 240–242).

<sup>4</sup> Zob. m.in. P. Gut, *Kolekcja tłoków pieczętnych w zbiorze sfragistycznym Archiwum Państwowego w Szczecinie (1580–1950)*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 18, 2004, s. 51–146; B. Marcisz-Czapla, *Tłoki pieczętno i pieczęcie kościelne z terenu Śląska*, w: *Gloria Deo. Rzemiosło sakralne*, t. 2, red. M. Korzeń-Kraśna, Wrocław 2010, s. 73–210; K. Ozóg, *Żydowskie tłoki pieczętno z kolekcji prywatnej Krzysztofa Strzeleckiego*, „Judaista. Studenckie Czasopismo Naukowe”, 1, 2016, s. 14–39. Katalogi wystaw dotyczących polskich rodów szlacheckich bardzo często prezentują dobrze zachowane i kunsztownie wykonane XIX w. typariusze pieczętno; zob. np. *Ród Ledóchowskich Ojczyźnie i Bogu: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, wrzesień – listopad 2008*, red. B. Hensel-Moszczyńska, Warszawa 2008, s. 118 n., 144–146; *Pamiętki przeszłości 1796–1945. Berlińska linia Radziwiłłów. Muzeum w Nieborowie i Arkadii i Fundacja Trzy Trały, 16 czerwca – 31 października 2018*, Nieborów 2018, nr kat. 54–58, 60–62.

<sup>5</sup> K.M. Kowalski, *Die in Danzig entdeckten gotischen Siegeltypare als epigraphische Quellen*, w: *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus... Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch*, red. T. Kölzer, F.-A. Bornschtel, Ch. Friedl, G. Vogeler, Wien-Köln-Weimar 2007, s. 489–503 (pol. wersje tego artykułu: tenże, *Gotyckie tłoki pieczętno odkryte w Gdańsku i jego okolicach jako źródła epigraficzne*, „Studia Epigraficzne”, 3, 2008, s. 41–55; tenże, *In arte sua quilibet rex. Studia nad dziejami kultury na Pomorzu*, Gdańsk 2014, s. 22–37); tenże, *Artefakty jako źródła poznania historycznego*, w: *Oblicza przeszłości. Zbiór rozpraw*, red. W. Wrzosek, Bydgoszcz 2011, s. 299–301; tenże, *Typariusz Stefana z Jani jako wyjątkowe świadectwo polskiej sfragistyki rycerskiej na Pomorzu Gdańskim*, w: *Stilo et animo. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Dorna, M. Matla, M. Sosnowski, E. Syska, współpr. W. Baran-Kozłowski, Poznań 2016, s. 507–509.

<sup>6</sup> *Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, oprac. M. Górny, M. Hlebionek i in., red. P. Pokora, współpr. M. Hlebionek, Poznań-Warszawa 2015 (rec. G. Trafalski, „Przegląd Archiwalno-Historyczny”, 3, 2016, s. 281–297; M. Danielewski, „Historia Sclavorum Occidentis”, 1, 2017, s. 124–126; K.M. Kowalski, „Studia Historica Gedanensia”, 9, 2018, s. 257–262; zob. też uwagi w: M. Adamczewski, *W sprawie edycji zbiorów pieczęci i opisu wyobrażeń napieczętnych*, *St. Źródł.*, 54, 2016, s. 159–170). Wymienieni autorzy recenzji i uwagi nie wyczerpali wszystkich zagadnień tej jakże znaczącej publikacji, którą należałoby uzupełnić jeszcze o np. szersze opracowanie wytwórców pieczęci. Powinno się również przyjrzeć artystycznym walorom tłoków pieczętnych, które są dziełem nierzadko mistrzów rzeźby w metalu (zwrócił na to uwagę K.M. Kowalski w swojej recenzji, a wcześniej także Z. Piech, *Perspektywy polskich badań sfragistycznych*, w: *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 46 n.; *Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960, s. 130–133) i stanowią cenne źródło kultury materialnej, czego najlepszym przykładem są pieczęcie cechowe; zob. np. J. Wisłocki, *Cechowe tłoki pieczętno jako źródło kultury materialnej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 2, 1956, nr 1, s. 235–242; D. Tomczyk, *Pieczęcie górnośląskich cechów rzemieślniczych z XV–XVIII w. i ich znaczenie historyczne*, Opole 1975, s. 45–57, 77–90; T. Kałuski, *Pieczęcie cechów na ziemiach księstwa głogowskiego do połowy XIX wieku. Geneza i symbolika*, Warszawa 2013, s. 45–47, 66–78.

<sup>7</sup> Zob. przede wszystkim Z. Piech, *Zbiory pieczęci jako przedmiot badań sfragistycznych*, w: *Zbiory pieczęci*, s. 7–16; M. Hlebionek, *W stronę „Sigillum”. Problemy opisu pieczęci w polskich archiwach*, „Archiwista Polski” 11, 2006, nr 4, s. 9–26; tenże, *Problemy opisu materiałów sfragistycznych w polskich archiwach*, „Сфргістичний щорічник”, 1, 2011, s. 222–251; tenże, *Pieczęć jako obiekt archiwalny*, w: *Teoria archiwalna wczoraj, dziś, jutro*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruńskie Konfrontacje Archiwalne, t. 2, Toruń 2011, s. 303–320; tenże, *Standardy międzynarodowe w archiwalnym opisie materiałów sfragistycznych. Przykład francuski i włoski*, w: *Archiwistyka między różnorodnością a standaryzacją*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruńskie Konfrontacje Archiwalne, t. 3, Toruń 2013, s. 219–249; tenże, *ISAD (P) – międzynarodowy standard opisu archiwalnych materiałów sfragistycznych*, w: *Archiwa, źródła, historia. Prace ofiarowane w siedemdziesiąte urodziny Profesora Władysława Stępnia*, red. E. Rosowska, H. Wajs, Warszawa 2018, s. 102–114; E. Kozackiewicz, *Kierunki badań współczesnej sfragistyki francuskiej*, w: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015, s. 582–588.

który został poprzedzony omówieniem sposobu jego wydania (s. 18)<sup>8</sup>. Dalej zamieszczono indeksy: dysponentów (s. 72–74), imion i nazwisk (s. 74 n.), miejscowości (s. 75 n.) oraz przedmiotów i narzędzi (s. 76–78). Całość zamyka bibliografia (s. 79 n.).

Recenzowana praca swym zasięgiem terytorialnym ogranicza się głównie do kraju ołomunieckiego i Přerova, lecz pojawiają się pojedyncze przykłady z terenów oddalonych dalej na wschód (Klimkovice, Horní Domašovice) i południe (Strážnice) od tego miasta. W ramach lokalizacji właścicieli pieczęci zostały wymienione następujące miejscowości: Beňov, Besarabie, Brodek u Přerova, Horní Domašovice, Domaželice, Dřevohostice, Dub nad Moravou, Halič, Horn, Horní Moštěnice, hrabstwo Salm, Hradec Králové, Hranice, Ivaň, Karlovice (Kostelec u Holešova), Klimkovice, Kozlovice, Němčice nad Hanou, Podolší (Osek nad Bečvou), Přerov, Strážnice, Terst, Tovačov, Věrovany, Veselíčko, Vlkoš, Želatovice oraz nieliczna grupa niezidentyfikowanych. Katalog obejmuje przedmioty datowane od drugiej połowy XVI do końca XX w. Najstarszym przykładem jest typariusz kancelarii miasta Tovačov z 1565 r. (s. 62), na XVI w. datowane są: tłok pieczętny urzędu sądowego hrabstwa Salm (s. 67) i typariusz miasta Tovačov (s. 68). Najnowsze zaś pieczęcie używane były jeszcze kilkanaście lat temu, np. 17 stempli pieczętnych Muzeum Komefskiego w Przerowie było w użyciu w latach 1978–1992 (s. 41–45).

W zespole opracowanych obiektów możemy wyróżnić kilka grup właścicieli pieczęci: organizacje cechowe, stowarzyszenia, urzędy miejskie, wiejskie i ziemskie oraz kościelne, muzea, szkoły, osoby i firmy prywatne, a także różne instytucje i urzędy państwowe z terenu Czech. Interesującym przykładem ostatniej z wymienionych grup jest np. pieczęć cenzora z Přerova, używana w latach 1945–1960 (s. 50). Na szczególną uwagę zasługują licznie zachowane pieczęcie miejskie (74 obiektów), cechowe (19 obiektów) i państwowe (18 obiektów).

Opisywane pieczęcie zostały dokładnie i niemal wyczerpująco skatalogowane. Brakuje tylko bardziej rozbudowanego opisu wyobrażeń napieczętnych – omówiono jedynie przedmioty wyobrażone na pieczęciach cechowych w drugim rozdziale (s. 12–14), inne przykłady ikonograficzne nie zostały zaś w ten sposób potraktowane. W zbiorze znajduje się więcej interesujących egzemplifikacji obrazowych, które znajdują się głównie w polu pieczęci osób prywatnych i miejskich, jednak ich opis w nocie katalogowej ogranicza się do zidentyfikowania herbu bądź godła. Możemy wymienić kilka wyjątkowych pieczęci herbowych, takich rodzin szlacheckich jak Magnis (s. 20)<sup>9</sup>, Podstatský-Lichtenstein (s. 31)<sup>10</sup> i Khünburg/Kuenburg (s. 61 i 64–66)<sup>11</sup> oraz pieczęcie miejskie, m.in. Přerova (s. 19, 21, 23 n., 32, 37), Veselíčka (s. 36) i Tovačova (s. 62 i 68 n.). Brakuje także osobnego punktu „uwagi”, w którym powinny się znaleźć informacje na temat właściciela, wytwórcy i strony zewnętrznej tłoka. W katalogu umieszcza się tego rodzaju informacje wraz z opisem wyobrażenia napieczętnego. Brak konsekwencji w zamieszczaniu ilustracji matrycy danego tłoka, niekiedy jest to bowiem reprodukcja matrycy, a czasem zdjęcie jej odcisku – ma to miejsce jedynie w przypadku matryc gumowych. Być może należałoby jeszcze np. odnotować sposób rytu płytki typariusza<sup>12</sup> i pojawiający się znacznik jego prawidłowego ustawienia, rozwinąć skróty, umieścić informacje o formie pisma napieczętnego<sup>13</sup> i dodać osobny punkt „literatura”, w którym mogłyby się znaleźć opracowania dotyczące dysponenta pieczęci, a także wcześniejsze publikacje danego tłoka lub odcisku. Kilka uwag można odnieść również do zasad transkrypcji legend napieczętnych. Nie rozróżniono np. przeniesienia tekstu do innego wiersza, w przypadku napisu składającego się z kilku wierszy, od zmiany kierunku biegu tekstu – za każdym razem oznaczają się te dwa odmienne przypadki jednakowo za pomocą znaku ||. Przede wszystkim jednak, i zdaniem recenzenta jest to fundamentalne uchybienie, trzeba oznaczyć opracowywane źródła sfragistyczne numerem katalogowym<sup>14</sup>. Opublikowany katalog pieczęci i parapieczęci<sup>15</sup>, niezależnie od poczynionych uwag, jest prawie wzorcowy i spełnia swoją najważniejszą funkcję, jaką może pełnić tego rodzaju wydawnictwo źródłowe.

Bez wątpienia pozytywną stroną pracy T. Dleskovej i L. Maloña jest umieszczenie w katalogu nie tylko odcisków (s. 33 i 67)<sup>16</sup>, typariuszy, tłoków i stempli pieczętnych, ale także XIX- i XX-wiecznych przyrządów pieczętujących. W ramach tych

<sup>8</sup> Zabrakło informacji o instrukcji wydawniczej, za pomocą której opracowano katalog.

<sup>9</sup> L. Dorst, *Schlesisches Wappenbuch oder die Wappen des Adels im souverainen Herzogthum Schlesien der Grafschaft Glatz und der Oberlausitz*, Görlitz 1847, tabl. 63, il. 187 (barwna il. herbu).

<sup>10</sup> R.J. Grafen Meraviglia-Crivelli, *Der böhmische Adel*, Nürnberg 1886, tabl. 71 (czarno-biała il. herbu).

<sup>11</sup> H. von Kadich, C. Błażek, *Der Mährische Adel*, Nürnberg 1899, tabl. 50 (czarno-biała il. herbu).

<sup>12</sup> „Istotne, by za każdym razem informować odbiorcę o sposobie wykonania napisu na tłoku (napis wklęsły, napis wypukły)”; cyt. za: P. Stróżyk, *Inskrypcje napieczęte – zagadnienia edytorskie*, „Studia Epigraficzne”, 3, 2008, s. 119.

<sup>13</sup> Zob. m.in. M. Haisig, *Studia nad legendą pieczęci miejskich*, Wrocław 1953; S.K. Kuczyński, *Pieczęcie ksiąg mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 200–210; K.M. Kowalski, *O znaczeniu napisów towarzyszących źródłom ikonograficznym*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, 9, 1979, s. 100 n.; W. Fabijański, *Legenda na pieczęciach piastowskich ksiąg legnicko-brzeskich do 1675 r.*, „Ze Skarbcza Kultury”, 33, 1988, nr 47, s. 7–56; M. Kaganiec, *Legenda napieczęte gmin górnośląskich*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel, K. Skupiński, B. Trelińska, Lublin 2001, s. 341–343; T. Kałuski, *Pisma inskrypcji napieczętnych cechów w dawnym księstwie glogowskim do połowy XIX w.*, „Studia Epigraficzne”, 5, 2013, s. 69–77; Z. Piech, *Studia nad legendą pieczęci Piastów*, „Сфрагістычныі шорічнік”, 6, 2016, s. 205–264; *Inskrypcje na pieczęciach. Treści, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.

<sup>14</sup> Skatalogowane obiekty mają sygnaturę muzealną, a układ całego katalogu odpowiada kolejności wpływu obiektów do muzeum. Z tego względu odsyłam do stron recenzowanej publikacji, a nie do poszczególnych numerów katalogowych.

<sup>15</sup> „Parasigillum – każdy odcisk wykonany za pomocą stempla w masie plastycznej bądź barwniku niepełniący funkcji pieczęci, a służący do powielania sformalizowanych elementów formularza pism”; cyt. za: *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, oprac. A. Baniecki, D. Bednarek, D. Żygadło, R. Forsyśiak-Wójciński, P. Gut, J. Leśniewska, M. Hlebionek, „Archiwista Polski”, 15, 2010, nr 3, s. 51; zob. też M. Hlebionek, *Kilka uwag o pieczęciach w XIX wieku, na przykładzie zaboru pruskiego*, w: *Nauki pomocnicze historii: teoria, metody badań, dydaktyka*, red. A. Jaworska, R. Jop, Warszawa 2013, s. 196; tenże, *Pieczęcie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Zarys problematyki*, w: *Dawne pieczęcie*, s. 537–539.

<sup>16</sup> Są to trzy odciski pieczęte: ubytkowana pieczęć księstwa halicko-wołyńskiego z XVIII w., która została odcisnięta w laku czerwonym i umieszczona w metalowej puszcze, oraz dwie pieczęcie cechu młynarzy z miasta Tovačov z 1684 i 1740 r., również odcisnięte w laku.

ostatnich możemy wymienić np. przyrządy, dzięki którym usprawniono wyciskanie pieczęci suchej w papierze – są to tzw. prasy i praski do wytłaczania wypukłego (s. 30 i 45). W części katalogowej odnajdziemy również datownik gumowy (s. 53), stalową maszynę-datownik (s. 56), stampilę datową (s. 59)<sup>17</sup>, cyfry kauczukowe (s. 55), sztancę do wybijania guzików (s. 66)<sup>18</sup>, matrycę do zaklejek lub zalepek (s. 37)<sup>19</sup> i stemple – zwane też patrycami (s. 22 i 32)<sup>20</sup>. Wymienione przykłady obiektów i przyrządów zazwyczaj nie występują w katalogach wraz z pieczęciami, dlatego ich uwzględnienie w czeskiej publikacji jest wyjątkowe. Do tej pory niektóre z nich nie były w ogóle zaliczane do materiałów sfragistycznych, a przecież stanowią pochodne pieczęci<sup>21</sup>. Odnotujmy jeszcze rzadkie obiekty, takie jak np. typariusz cechu łącznego z miejscowości Dub nad Morawą (s. 70), której matrycę w kształcie sześciolistnej rozety tworzy sześć owalnych tarcz z godłami osobnych cechów, oraz obiekt zidentyfikowany przez Autorów jako uchwyt typariusza bez części pieczętującej (s. 60), który chyba można utożsamiać z pocztowym kasownikiem, a dokładniej stemplem tzw. kropkowanym<sup>22</sup>. Ponadto należy podkreślić, że w niniejszej pracy uwzględniono wytwórców pieczęci (s. 50 n. i 54 n.) i wiedeńską firmę produkującą guziki (s. 66).

Właściwy katalog został zaopatrzony w 211 barwnych fotografii, które ukazują niemal każdy obiekt w całości na wprost i jego matrycę lub odcisk. Szkoda, że niekiedy zabrakło np. fotografii mocowania stempla (np. s. 34 i 37), dzięki czemu moglibyśmy zaobserwować techniczne ich wykonanie lub po prostu sposób mocowania. To samo dotyczy prasy i praski do wyciskania pieczęci suchych (s. 30 i 45), których matryce są prawie niewidoczne – w tym przypadku przydałoby się wykonać odciski w papierze i umieścić ich fotografie.

Na końcu pracy zamieszczono bibliografię, obejmującą 87 pozycji (s. 79 n.), w tym 17 znajdujących się w Internecie, z których Autorzy korzystali przy opracowywaniu katalogu. Wykaz ten składa się tylko z czeskojęzycznych opracowań, który należałoby uzupełnić chociażby o XIX-wieczne herbarze śląskich rodzin szlacheckich. Zabrakło w nim również wykorzystanych źródeł archiwalnych bądź muzealnych. Kilukrotnie w notach katalogowych odnotowuje się, że datacja danego obiektu została opracowana na podstawie archiwaliów (np. s. 19). Niekiedy w notce katalogowej datacja opiera się na informacji z literatury (np. s. 61), lecz nie sprecyzowano z jakiej dokładnie. Brak zatem podstawowego aparatu naukowego.

Niniejsza publikacja jest bez wątpienia interesującą i wartościową pozycją z dziedziny sfragistyki, a ze względu na różnorodny charakter opracowywanych źródeł stanowi przykład łączący dawne pieczęcie ze współczesnymi przyrządami pieczętującymi. Dzięki takiej właśnie całościowej prezentacji zbioru sfragistycznego Muzeum Komeńskiego w Przerowie jesteśmy w stanie uchwycić zachodzące zmiany w długim ich trwaniu.

Szymon Bauman  
Poznań

<sup>17</sup> W katalogu nie rozróżniono półautomatycznej maszyny-datownika ze stampilą i datownikiem, które mają jedynie mechanizm obrotowy – określa się je jednakowo jako: *přetáčející datumovka*.

<sup>18</sup> W tym miejscu należy wspomnieć, że w pierwszej połowie XIX w. warszawskie zakłady grawersko-pieczętarskie wykonywały również metalowe guziki; zob. M. Dubrowska, A. Sołtan, *Wytwórnice guzików w dziewiętnastowiecznej Warszawie i ich produkcja*, „Almanach Muzealny”, 3, 2001, s. 91–130; K. Gładki, *Münchheimer: historia i działalność*, Łódź 2007; tenże, *Guziki: wykaz producentów, firm grawerskich, jubilerskich, produkujących guziki*, Łódź 2011. Te same nazwiska wytwórców pieczęci i guzików wymieniają m.in. S.K. Kuczyński, *O pieczętarzach przysięgłych w Królestwie Polskim*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 10, 1966, nr 1, s. 26–30; K. Dorcz, *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Królestwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*, Roczn. Herald., 6, 2003, s. 63–72; R. Bobrow, *Warszawscy złotnicy, jubilerzy, grawerzy i kupcy wyrobów kruszcowych w XIX wieku*, Warszawa 2018.

<sup>19</sup> Zaklejki lub zalepki (niem. *Siegelmarken*) – wykonane były w papierze lub gumie, w kształcie przeważnie okrągłym lub owalnym, zakończone charakterystyczną wielolistną obwolutą. Służyły zazwyczaj do zamknięcia korespondencji, ale niekiedy także uwierzytelniały dokumenty; zob. *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, s. 56; M. Hlebionek, *Kilka uwag o pieczęciach*, s. 194 (zob. też przyp. 12); <<https://de.wikipedia.org/wiki/Siegelmarke>> [dostęp: 11.02.2018]. Od drugiej połowy XIX w. upowszechniło się ich użycie w pruskich urzędach; zob. P. Gut, *Pieczęcie urzędowe Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1831–2004. Cz. 1. Pieczęcie do 1945 r.*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, 19, 2006, s. 113. Natomiast w ofercie krakowskiego zakładu rytowniczo-pieczętarskiego Aleksandra Fischhaba, który działał w pierwszej połowie XX w., znajdziemy naklejki tłoczone, winiety i etykiety wytłaczane, stanowiące pochodne niemieckich zaklejek; zob. S. Bauman, *Krakowska rodzina Fischhabów i jej firma rytowniczo-pieczętarska w latach 1900/1904–1950*, w: *Cracoviensis civitas – singulare totius Poloniae decus. Materiały z I oraz II Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej „Kraków na przestrzeni dziejów”*, red. M. Chruściak, Z. Piech, M. Stinia, Kraków 2018, s. 222, il. 4 (zob. też przyp. 62–63). W recenzowanym katalogu zatem błędnie zidentyfikowano matrycę do wytłaczania i wyciskania zaklejek jako typariusz pieczętny.

<sup>20</sup> Stemple lub patryce to kształtowniki pozytywowe, które służyły do sztancowania i wytłaczania; szerzej zob. M. Gradowski, *Technika i technologia w dawnym złotnictwie*, Warszawa 1975, s. 38; tenże, *Dawne złotnictwo: technika i terminologia*, Warszawa 1984, s. 51.

<sup>21</sup> Autor recenzji zaznajomił się przy opracowywaniu w 2016 r. zbioru sfragistycznego Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie z innym bardzo ciekawym przykładem pochodnych pieczęci (typariuszy, tłoków i stempli pieczętnych), mianowicie z 19 pruskimi znakownikami do mięsa; szerzej zob. W. Mielewczyk, *Z dziejów badania mięsa. Znakowniki do mięsa w zbiorach Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie*, „Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie”, 21, 1997, s. 151–161.

<sup>22</sup> W 1858 r. Główny Urząd Pocztowy Królestwa Polskiego wprowadził nakaz używania urzędem pocztowym stempli numerowanych kropkowanych, którymi kasowano znaczki pocztowe; zob. W. Lewicki, *O pierwszym znaczku rosyjskim*, „Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny”, 25, 1984, nr 3, s. 122 n. Być może w przypadku omawianego obiektu mamy do czynienia z czymś podobnym, ponieważ jest on zbliżony kształtem i ma charakterystyczne kropkowanie, które nie wygląda na jakikolwiek znany sposób mocowania.

**Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, oprac. Marta Czyżak, współpr. Monika Jakubek-Raczkowska, Arkadiusz Wagner, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, ss. LVII + 462, il. 279**

Nieocenioną pomocą w korzystaniu ze zbiorów rękopiśmiennych są różnego rodzaju katalogi i inwentarze, umożliwiające czytelnikowi nie tylko zapoznanie się z zawartością pojedynczego kodeksu bądź całej kolekcji, lecz także dostarczające wielu dodatkowych informacji bibliologicznych. Jedyne nieliczne polskie biblioteki mogą pochwalić się tego typu drukowanymi opracowaniami. Wciąż aktualny pozostaje postulat Karola Buczka opracowania i publikowania przewodników po zbiorach i kolekcjach bibliotecznych<sup>1</sup>. Tym bardziej że na półkach bibliotecznych wciąż odnaleźć można rękopisy nieznane bądź uważane za zaginione. Wiele kodeksów wymaga ponownego, bardziej szczegółowego opracowania, obejmującego nie tylko rozpoznanie skopiowanych w nich tekstów, ale także opis techniki ich wykonania oraz informacje na temat ich twórców i użytkowników. Opracowanie nowoczesnego przewodnika po zbiorach rękopiśmiennych wymaga olbrzymiej erudycji, szerokiej wiedzy z zakresu wielu dyscyplin, wysokich kompetencji paleograficznych oraz ogromnego nakładu pracy. Wszystkie postulaty i oczekiwania wysuwane względem tego rodzaju publikacji spełnia katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Jest to pierwsza publikacja, która tak obszernie opisuje i prezentuje kolekcję stanowiącą tzw. zbiory zabezpieczone, czyli księgozbiory porzucone przez właścicieli i opiekunów lub ich pozabawione w wyniku działań wojennych, a po zakończeniu II wojny światowej przekazane polskim instytucjom publicznym.

Zbiór rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu to niewielka, acz niezwykle cenna kolekcja, której trzon stanowią tzw. zbiory zabezpieczone. Znakomita większość manuskryptów, bo aż 66, pochodzi z dawnej Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu, trzy z biblioteki kościoła Najświętszej Marii Panny w Stargardzie, jeden z biblioteki Państwowego Gimnazjum Męskiego w Chojnicach. Jedyne dwa kodeksy są nabytkami późniejszymi (s. XI). Jest to niemal jednorodna, choć znacznie uszczuplona kolekcja historyczna, powstała z połączenia zbiorów biblioteki zamkowej założonej przez księcia Albrechta Hohenzollerna w 1529 r. ze zbiorami uniwersyteckimi Albertyny (s. XIII), które od 1827 r. tworzyły Królewską i Uniwersytecką Bibliotekę w Królewcu. Mimo fragmentarycznego stanu zachowania kolekcji trudno nie docenić jej znaczenia dla dziejów piśmiennictwa na Pomorzu i całej kultury europejskiej.

Znajdują się w niej m.in. kodeksy z księgozbiorów krzyżackich. Do najcenniejszych manuskryptów należą dwa bogato iluminowane kodeksy *Apokalipsy* Heinricha von Heslera, jeden z czwartej dekady XIV w. (sygn. 64/III), a drugi z lat 70. tego stulecia (sygn. 44/III). Na uwagę zasługują też niemieckojęzyczne tłumaczenia traktatów Tomasza z Akwinu *Catena aurea super Lucam* (sygn. 68/III) i *Catena aurea super Marcum* (sygn. 76/III). Kolekcja ta wyróżnia się także wyjątkowej urody zabytkami sztuki introligatorskiej. Wymienić wypada choćby niezwykle rzadkie przykłady opraw nacinanych (ledersznytowych) (sygn. 24/III, 43/III). Uwagę przykuwają także efektowne oprawy wykonane przez kolońskiego introligatora z kręgu Mistrza Księgi Przysiąg (sygn. 100/I), antwerpskiego introligatora Jacobusa Clercx de Ghelego (sygn. 83/I) czy też oprawa dekorowana wyciskami tłoków pieczętnych (sygn. 47/III).

Wprowadzenie do właściwej części *Katalogu* stanowi przedmowa dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, dr. Krzysztofa Nierzwickiego (s. VII n.), słowo wstępne Autorki *Katalogu* (s. XI–XXXIV) oraz pracowicie zestawione spisy skrótów: ogólnych (s. XLVII–XLVIII) i katalogów rękopiśmiennych (s. XLVIII) oraz wykaz literatury cytowanej w skrótach (s. XLIX–LVIII). Zasadnicza część *Katalogu* (s. 1–426) zawiera opis 74 pozycji rękopiśmiennych powstałych przed 1520 r. Publikację zamyka konkordancja (s. 427), indeksy: cytowanych rękopisów (s. 428 n.), incipitów (s. 430–445), osobowy, rzeczowy i geograficzny (s. 446–456), datowanych rękopisów (s. 457) oraz wykaz fotografii (s. 458–462).

Schemat opisu katalogowego skonstruowany został na podstawie najlepszych polskich wzorców, wypracowanych przez pracowników Oddziału Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej. Autorka skorzystała również z innych, nowszych rozwiązań, stosowanych przez kodykologów polskich i niemieckich, unowocześniając opisy tam, gdzie było to wskazane. Noty katalogowe, zgodnie z przyjętymi zasadami, składają się z trzech części: ogólnego opisu rękopisu, wykazu zawartości oraz opisu bibliologicznego. Za dobrą decyzję uznać należy opracowanie not katalogowych w języku polskim, gdyż dzięki temu publikacja ma szansę trafić do szerszego grona odbiorców. Coraz mniej badaczy włada biegle językiem łacińskim, nie mówiąc już o czytelniku niewyspecjalizowanym. Wybór jednego z języków kongresowych zawsze byłby kontrowersyjny. Modyfikacją w stosunku do przyjętego schematu są polskojęzyczne streszczenia utworów nienotowanych uprzednio w literaturze. Charakter publikacji narzuca bardzo skrótowy opis, niemniej w niektórych przypadkach można było pokusić się o jego rozwinięcie. Na przykład wskazane byłoby doprecyzowanie, że słownik roślin i ziół zamieszczony w rękopisie 12/II (s. 52) jest słownikiem łacińskojęzycznym, nie wynika to bowiem wprost z opisu katalogowego. Szkoda też, że Autorka nie podała, z których lat pochodzą zapiski kronikarskie zamieszczone w rękopisie o sygn. 155/IV (s. 397). W przypadku rozpoznanych utworów imiona ich autorów i tytuły dzieł oddane zostały w języku źródła. Za drobny błąd redaktorski uznać należy podanie wyłącznie tytułu utworu, z pominięciem jego autora. Tak się stało w opisie rękopisu o sygn. 38/III, gdzie obok poprawnie zidentyfikowanego *Żywota św. Małgorzaty* z korpusu *Legenda aurea* (s. 158) zabrakło imienia autora – Jakuba de Voragine.

<sup>1</sup> K. Buczek, *Zbiory rękopisów polskich bibliotek naukowych (zagadnienia i dezyderaty)*, w: *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie 1936 r. Referaty*, cz. 1, Warszawa 1936, s. 69–85.

Na pochwałę zasługują bardzo obszernie opisy bibliologiczne, w których omówiono wszystkie elementy budowy kodeksu, tj. układ składek, rodzaj materiału pisarskiego, dukt pisma i zdobień, budowę oprawy i jej zdobienia, przedstawiono historię kodeksu, połączoną z przytoczeniem zapisek proveniencyjnych oraz bibliografię. Autorka skrupulatnie wynotowała zapiski proveniencyjne, a następnie na podstawie danych dotyczących materiału pisarskiego, duktu pisma oraz wszelkiego rodzaju zapisek świadczących o użytkowaniu kodeksu omówiła jego historię. Wykazała się przy tym dużą wnikliwością i akrybią. Cenne są przede wszystkim uwagi dotyczące twórców, zleceńodawcy i odbiorców. Na podstawie przesłanek filologicznych Autorka wykazała, że rękopis o sygn. 2/I wykonany został na zlecenie kobiety (s. 10). Starła się też w miarę możliwości zidentyfikować skrybów. Nie było to łatwe zadanie, gdyż w nielicznych przypadkach, w których podpisywali oni swoje dzieła, na ogół podawali jedynie podstawowe dane: imię, miejsce pochodzenia i sporadycznie datę ukończenia pracy. Na podstawie tak skromnych informacji trudno dokonać jednoznacznej identyfikacji osób, tym bardziej że jest to bardzo słabo rozpoznana i przebadana grupa zawodowa. Wątpliwości budzi utożsamienie kopisty pierwszej części rękopisu 29/III (s. 115), Andrzeja Czecha Falkenau, z kopistą kodeksu 41/III (s. 172–173), bratem Andrzejem *Valkenaw*. Obu skrybów Autorka identyfikuje z wikariuszem katedry wrocławskiej (1398–1419), studentem w Lipsku w 1416 r., a następnie kantorem (1440) i scholastykiem pomezzańskim (1441). Tymczasem kopistą rękopisu 41/III był niewątpliwie zakonnik Andrzej *Valkenaw*, o czym świadczy predykat „frater”. Niestety brak jest danych pozwalających ustalić, którego zgromadzenia był członkiem. Znacznie więcej trudności nastęrcza identyfikacja skryby sporządzającego pierwszą część rękopisu o sygn. 29/III. Jego dane biograficzne Autorka przytoczyła za Mario Glauertem<sup>2</sup>. Monografista kapitulu pomezzańskiej błędnie jednak utożsamiał Andrzeja z Falkenau wikariusza wieczystego katedry wrocławskiej, notowanego w latach 1398–1419, z Andrzejem z Falkenau kantorem, a później scholastykiem pomezzańskim, wzmiankowanym w latach 1440–1441. Za tym, że są to dwie różne osoby przemawia duży, bo przeszło dwudziestoletni, odstęp czasowy między wzmiankami źródłowymi na ich temat. Poza tym samym imieniem i miejscem pochodzenia brak jakichkolwiek innych przesłanek źródłowych pozwalających utożsamiać tych dwóch duchownych. Biorąc pod uwagę czas powstania kodeksu, określony na podstawie duktu pisma oraz czasu wykonania oprawy, należy przyjąć, że skrybą, który spisał pierwszą część rękopisu o sygn. 29/III, był Andrzej z Falkenau wikariusz katedry wrocławskiej.

Na osobną pochwałę zasługuje otwartość i gotowość Autorki na przeprowadzenie bardzo szerokich konsultacji interdyscyplinarnych. Współpraca z historykami sztuki Moniką Jakubek-Raczkowską, Arkadiuszem Wagnerem i Mateuszem Marszałkowskim zaowocowała obszernymi i niezwykle wnikliwymi opisami szaty graficznej manuskryptów oraz techniki wykonania i dekoracji opraw. Z kolei konsultacje z konserwatorką Lidą Bannach-Szewczyk pozwoliły wzbogacić opis o bardzo szczegółowe dane technologiczne dotyczące materiału pisarskiego.

Wielkim walorem tej publikacji jest jej piękne, wręcz wysmakowane opracowanie graficzne, ze starannie przemyślanym doborem 279 ilustracji, o wysokiej jakości. Dużym niestety mankamentem jest wydanie ponad 500-stronicowej książki, przeznaczanej do wielokrotnej lektury, w broszurowej oprawie z klejonym (a nie szitym) grzbietem.

Autorka *Katalogu rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu* wraz z gronem współpracowników oddała w ręce czytelników ważną publikację, mającą nie tylko ułatwić prowadzenie kwerendy badawczej, ale poprzez szerokie spektrum poruszanych zagadnień pobudzającą do stawiania nowych pytań. Starannie pod względem edytorskim wydana i bogato ilustrowana publikacja stanowi kapitalny materiał do badań kodykologicznych, historycznych, bibliologicznych, ikonograficznych lub tegumentologicznych. Dzięki temu opracowaniu zbiór rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zyskał rozpoznawalność i należne miejsce wśród polskich kolekcji bibliotecznych.

Elżbieta Knapkę  
Biblioteka Naukowa PAU i PAN  
Kraków

**Michał Tomaszek, *Dzieje opatów Moyenmoutier. Święci i relikwie w narracji o historii klasztoru*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, [Lublin] 2017, ss. 323**

Książka Michała Tomaszka wpisuje się w ważny i bardzo ciekawy, uprawiany od co najmniej 30 lat z coraz większą intensywnością w historiografii zachodnioeuropejskiej i światowej, wątek badań nad dziejopisarstwem hagiograficznym i narracjami monastycznymi X, XI i XII w. Przyniosły one szereg niezwykle interesujących ustaleń dotyczących zwłaszcza rekonstrukcji pamięci historycznej w epoce późnkarolińskiej i postkarolińskiej, dokonanej w znacznym stopniu w środowisku monastycznym, w szczególności w kręgu monastycyzmu benedyktyńskiego. Wśród najważniejszych pod tym względem prac wymienić należy (znane zresztą Autorowi) książki Patricka J. Geary’ego, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages* (Princeton 1991) oraz Amy G. Remensnyder, *Remembering Kings’ Past. Monastic Foundations Legends in Medieval Southern France* (Ithaca–London 1995). *Dzieje opatów Moyenmoutier* Michała Tomaszka to jedna z pierwszych należących do owego nurtu badań nad średniowieczem prac w polskiej historiografii, pod względem wartości poznawczej w znacznej mierze dorównująca obu powyższym pozycjom.

<sup>2</sup> M. Glauert, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003, s. 401.



Opactwo Moyennoutier jest dla polskiego historyka zajmującego się okresem pierwszej monarchii piastowskiej szczególnie interesujące ze względu na obecność w dziełku opisującym dzieje tego klasztoru od czasów jego założyciela ok. 670 r., św. Hidulfa (*Libellus de successoribus sancti Hidulphi*), wzmianki o znajomości na Zachodzie na początku XI w. kultu św. Wojciecha. Mowa o cudownym opadnięciu kajdan z rąk i nóg skruszonego mordercy – dzięki pielgrzymce najpierw do grobu św. Wojciecha, potem zaś do grobu św. Hidulfa w Moyennoutier. Relację tę analizowali przed ponad 40 laty Stanisław Trawkowski<sup>1</sup>, ostatnio zaś Jacek Banaszek<sup>2</sup>. Ich prac Autor nie omieszkał zacytować – choć, co zdarza mu się częściej w niżej omówionej bibliografii, nie podał pełnych opisów bibliograficznych tych prac (w bibliografii brak numerów stron, na których w pracach zbiorowych lub wyborach artykułów owych autorów znajdują się ich teksty, choć są one podane w przypisach; można również byłoby zarzucić niepodanie: w przypadku artykułu S. Trawkowskiego – miejsca przedruku, w przypadku tekstu J. Banaszka – pierwodruku). Dla oceny merytorycznej wartości książki są to jednak drobnostki.

Książka składa się z poprzedzonych obszernym i wnikliwym *Wstępem* (s. 7–42), a zamkniętych krótkim syntetycznym *Zakończeniem* (s. 275–284), czterech bardzo obszernych rozdziałów. Każdy z nich Autor podzielił na podrozdziały, poświęcone głównym wątkom prezentowanego w nich wykładu. Została opatrzona imponującą bibliografią wykorzystanych przez Autora źródeł (s. 285–288) i literatury przedmiotu (s. 288–299), indeksami: osobowym (s. 301–314) i nazw geograficznych (s. 315–319) oraz krótkim, lecz treściwym streszczeniem w języku angielskim (s. 321–323).

Lektura *Dziejów opatów Moyennoutier* nie pozostawia wątpliwości w kwestii wielkiej – choć nieco wybiórczo skonsuowanej przez Autora w pracy – erudycji M. Tomaszka. Skupia się on w szczególności na źródłach, co budzi najwyższe uznanie i stanowi o ogromnej poznawczej wartości jego książki. Nie sposób jednak nie zauważyć, że literaturę przedmiotu cytuje raczej skąpo i dość wybiórczo, odnosząc się do niej niejednokrotnie zbyt punktowo lub zadowalając się cytowaniem tylko jednej pracy traktującej o wątku Autora interesującym, choć mógłby – spośród cytowanych w zestawionej przez niego bibliografii – przytoczyć ich więcej. Pisząc np. o translacji św. Anianusa w Orleanie dokonanej przez Roberta Pobożnego (s. 52), z polskiej literatury przedmiotu cytuje jedynie książkę autora niniejszej recenzji (przyp. 27 na tej samej stronie), przemilczając cytowanego skądinąd w tejże pracy, a piszącego również na ten temat Romana Michałowskiego. Z kolei pisząc o kolekcji relikwii opactwa Saint-Riquier (s. 133 i przyp. 265 na tej stronie), przywołuje jedynie książkę R. Michałowskiego, nie odnosząc się do książki piszącego te słowa<sup>3</sup>. Zdziwienie budzi bardzo oszczędne wykorzystanie książki R. Michałowskiego *Zjazd gnieźnieński*<sup>4</sup>, cytowanej jedynie dwukrotnie, chociaż Autor znalazłby w niej wiele bardzo interesujących dla siebie wątków. Choć w Moyennoutier nie stworzono hagiograficznej legendy o cudownej konsekracji kościoła klasztorowego, zapewne z korzyścią dla recenzowanej pracy byłoby, gdyby Autor wykorzystał znakomitą książkę Matthiasa Tischlera *Die Christus- und Engelweihe im Mittelalter*<sup>5</sup>. Skoro zaś jesteśmy przy kwestiach bibliograficznych, warto zauważyć, że analizując *Vita Ludovici Grossi regis* Ludwika VI Grubego autorstwa opata Sugera z Saint-Denis, zamiast do wydania Alberta Lecoy de La Marche z 1867 r. należałoby sięgnąć do nowszej edycji Henri Waqueta<sup>6</sup>.

We *Wstępie* M. Tomaszek syntetycznie i erudycyjnie przedstawił rys historyczny: fundację i dzieje opactwa Moyennoutier do czasów powstania źródeł, na których opiera się głównie jego analiza: to przede wszystkim *Libellus de successoribus sancti Hidulphi in Vosago* z początku XI w. oraz żywoty św. Hidulfa powstałe w X i XI stuleciu (s. 9–25). Na kolejnych stronach (25–29) Autor bardzo trafnie i rzeczowo ukazuje genetyczny związek powstania tych źródeł z dwoma istotnymi zjawiskami owej epoki: ruchem reformy monastycznej X w. oraz procesem rekonstrukcji pamięci historycznej (czy też przewartościowania tradycji – jak sam to nazywa) rozpoczynającym się w tym samym okresie. Na s. 29–34 przedstawiono i uzasadniono wybór dwóch innych opactw: Fleury-sur-Loire oraz Sankt-Gallen, których przypadki M. Tomaszek analizuje pomocniczo, porównując zachodzenie w nich tych samych procesów i zjawisk intelektualnych. Te dwa klasztory zajmują szczególną rolę w wywodzie, warto jednak zwrócić uwagę, że Autor mnoży odniesienia także do innych opactw. Z powodzeniem stosuje spojrzenie porównawcze i zwraca uwagę na analogie i różnice w obserwowanych przez siebie zjawiskach, słusznie cytując prace takich autorów jak Monique Gouillet, Anne Wagner, Anne-Marie Helvétius, Amy G. Remensnyder czy Thomas Head. Przy większej akrybii Autor zauważyłby także – być może z korzyścią dla swojej książki – wydany rok wcześniej tekst Moniki Juzepczuk dotyczący kultu świętych i relikwii zestawionego z rekonstrukcją pamięci historycznej wspólnoty monastycznej w bliskim geograficznie oraz duchowo (podobnie jak Moyennoutier zakorzenionym w tradycji kolumbańskiej) opactwie Luxeuil<sup>7</sup>. Pokazanie w tej kwestii analogii byłoby tym bardziej cenne, że *Cuda świętych Waldeberta i Eustazjusza*, napisane najprawdopodobniej

<sup>1</sup> S. Trawkowski, *In Palona apud reverendum beati martiris Adalberti sepulcrum. Ze studiów nad dewocją wczesnośredniowieczną II*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński i in., Warszawa 1976, s. 579–589; przedruk w: tenże, *Opuscula medievalistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005, s. 74–84.

<sup>2</sup> J. Banaszek, *Cud w Moyennoutier (ok. 1015 r.). Pomyślna pokuta parricidy: najpierw apud reverendum beati martiris Adalberti sepulcrum in Palona, następnie in Mediano monasterio w Wogezach*, w: *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 573–587; przedruk w: tenże, *Trzy po trzy o dziesiątym wieku*, Kraków 2014, s. 241–261.

<sup>3</sup> J. Pysiak, *Król i Korona Cierniowa. Kult relikwii we Francji Kapetyngów*, Warszawa 2012.

<sup>4</sup> R. Michałowski, *Zjazd gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Wrocław 2005.

<sup>5</sup> M.M. Tischler, *Die Christus- und Engelweihe im Mittelalter. Texte, Bilder und Studien zu einem ekklesiologischen Erzählmotiv*, Erudiri Sapientia, t. 5, Berlin 2005.

<sup>6</sup> Suger, *Vie de Louis VI le Gros*, wyd. H. Waquet, Paris, Belles Lettres 1929 (i późniejsze reedycje).

<sup>7</sup> M. Juzepczuk, *Kult relikwii św. Waldeberta w opactwie w Luxeuil w X wieku w świetle „Miracula sanctorum Waldeberti et Eustasii”*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 8 (12), 2016, s. 13–45.

przez Adsona z Montier-en-Der, służą podobnemu celowi, jak wskazany przez Autora w pierwszym rozdziale – „odzyskaniu świętego”, tj. przywróceniu mu prestiżu we wspólnocie lokalnej (mniszey oraz wśród lokalnych elit arystokratycznych), co więcej – dzięki zastosowaniu podobnych metod: rozpowszechnienia wiedzy o cudach dokonujących się wokół relikwii, a także wpisaniu historii klasztoru w dzieje chrześcijańskiego imperium Franków.

W rozdziale I, podobnie jak w pozostałych, Autor zawarł kilka podrozdziałów. Pierwszy z nich, *Uwagi wprowadzające* (s. 43–71), poświęcono genezie kultu świętych jako patronów wspólnot monastycznych. Autor słusznie zwrócił uwagę, że zogniskowanie owego kultu wokół ciał świętych nie było początkowo kwestią oczywistą i pojawiło się dopiero w schyłkowej dobie chrześcijaństwa starożytnego. Innym cennym i istotnym spostrzeżeniem jest, że wybór świętego patrona, któremu przypisywano funkcję duchowego pozaziemskiego opiekuna wspólnoty monastycznej, a zarazem wzorca etycznego dla jej członków – mógł stanowić istotne ideowe wyzwanie dla mnichów. Działo się tak zwłaszcza u jej początków, gdy roli tej nie mógł jeszcze pełnić jej (wciąż żyjący) założyciel lub gdy – już po jego śmierci – kult nie zdążył się jeszcze rozpowszechnić lub zyskać dość prestiżu. Wówczas mnichom pozostawało wybrać na patrona świętego, którego relikwie udało się im pozyskać w drodze daru od władcy, biskupa czy lokalnego arystokraty – niekiedy fundatora klasztoru – lub cudownego odnalezienia, a nawet świętej kradzieży, albo narracji o niej. Autor wskazuje, jak najsluszniej, że w wielu przypadkach – takim jest skądinąd Moyennoutier – w ciągu pierwszych stuleci funkcjonowania klasztoru (do schyłku pierwszego tysiąclecia lub do początków kolejnego) dokonywał się stopniowy proces selekcji świętego patrona. Zjawisko to szło w parze, a nawet było genetycznie związane, z procesem rekonstrukcji pamięci historycznej lub – żeby znów zacytować Autora – przewartościowania tradycji. Często pierwotnego patrona i eponima wspólnoty, którego relikwie uświęcały kościół klasztoru na początkowym etapie jego dziejów, zastępował fundator albo pierwszy lub jeden z pierwszych opatów. M. Tomaszek analizuje relacje o translacji do opactwa Moyennoutier ciała świętego męczennika Bonifacjusza w 703 r., zatem jeszcze za życia Hidulfa, o późniejszym zapomnieniu jego kultu, odnalezieniu ciała Bonifacjusza (*inventio*) i próbie wznowieniu kultu, zakończonej niepowodzeniem (*Bonifacjusz – pierwsza translacja, zapomnienie, odnalezienie*, s. 71–96). Wśród przyczyn owego niepowodzenia wskazuje m.in. niewielką liczbę cudów, wątpliwości dotyczące autentyczności szczątków, niedostateczne zaangażowanie w szerzenie kultu Bonifacjusza ze strony wspólnoty. W ciągu X w. dokonała ona swego rodzaju redukcji kultu relikwii w Moyennoutier (podobna marginalizacja dotyczyła kultu św. Łazarza i Azy) – znajdująca się w opactwie kolekcja relikwii innych, poza Hidulfem, świętych miała tylko dodawać splendoru głównemu patronowi, jakim stał się ostatecznie fundator. Autor dziwi się nieco owemu zjawisku, zwracając uwagę, że św. Bonifacjusz, jako rzekomy męczennik z Legii Tebańskiej, zatem święty o znacznie mniej prowincjonalnym niż Hidulf charakterze, mógłby dodać Moyennoutier więcej prestiżu. Jako jedno z możliwych wyjaśnień takiego stanu rzeczy wymienia wyabstrahowanie św. Bonifacjusza z jego kultowego kontekstu: „jako święty samotny, i to w podwójnym sensie (z dala od swoich towarzyszy legionistów i z dala od innych świętych w Moyennoutier), nie inspirował asocjacji związanych z rycerskim powołaniem, co w odniesieniu do kultów tebańskich miało potem na szerszą skalę miejsce” (s. 96). W tym miejscu warto byłoby się odwołać do dwóch wydanych przed kilku laty prac: *Autour de saint Maurice*<sup>8</sup> oraz Esther Dehoux *Saints guerriers*<sup>9</sup>, w których kult „świętych tebańskich” we Francji został omówiony szerzej; Autor jednak wyraźnie prac tych nie zna lub uznał je za mało przydatne. Z przywoływanego wyżej artykułu M. Juzepczuk, dotyczącego kultu św. Waldeberta w Luxeuil, wynika natomiast (jego autorka zaś powołuje się tam nie tyle na własne badania, co na dobrze już znane ustalenia literatury przedmiotu, np. Th. Heada, M. Gouillet, A. Wagner) inne – bardziej przekonujące i o wiele lepiej wyjaśniające problem wy tłumaczenie: u schyłku ery karolińskiej i w początkach epoki kapetyńskiej większego niż dotąd znaczenia, kosztem kultów o wymiarze uniwersalnym, nabierają kultu świętych lokalnych.

Kolejna część rozdziału I, *Opowieść o przeniesieniu ciała św. Hildulfa* (s. 97–117), rekonstruuje część *gesta abbatum* zawartych w *Libellus* dotycząca przełomowego w opinii źródła – co słusznie zauważa Autor – okresu w dziejach opactwa. Translacji ciała fundatora i pierwszego opata Moyennoutier dokonać miał opat Adalbert, aby w ten sposób przeciwdziałać kryzysowi tożsamości i funkcjonowania wspólnoty, i zainicjować jej duchową odnowę oraz zreformować klasztor. Towarzyszyło temu także odnowienie liturgii: w rocznicę translacji ustanowiono nowe święto w kalendarzu klasztornym, które z biegiem czasu stało się ważniejsze niż *anniversarium* śmierci świętego. Zawarte w tej części rozdziału spostrzeżenia i porównania z *gesta abbatum* czy *gesta episcoporum* (Auxerre, Le Mans, Neapol), w których mówi się o podobnych reformatorskich inicjatywach opatów czy biskupów, potwierdzają istotną zbieżność między zjawiskiem rekonstrukcji pamięci historycznej wspólnot kościelnych w X–XI stuleciu z ruchem reformy Kościoła w tej epoce. To samo zresztą dotyczy i wspomnianego kilkakrotnie Luxeuil. Dwa kolejne wątki omówione w pierwszym rozdziale (*Dioskuryczni pomocnicy Hildulfa: Jan i Benignus*, s. 118–119; *Odnalezienie ciała Łazarza i Azy*, s. 120–147) dotyczą odnalezienia w klasztorze po 1014 r. ciał kolejnych świętych: towarzyszy Hildulfa i modelowych mnichów doskonałych oraz dwojga apokryficznych królewskich postaci ze Wschodu, którzy mieli zostać rekrutami w Moyennoutier. Analiza przypadku Łazarza i Azy skłania Autora do poszukiwania w hagiografii i okolo-hagiograficznej twórczości epoki postkarolińskiej analogicznych wątków orientalnych (król Aaron w przekazie o wyprawie Karola Wielkiego na Wschód, kult Trzech Króli w Kolonii). Wywód ów jest bez wątpienia erudycyjny, choć dość bogatą (także w języku polskim) literaturę dotyczącą owych wątków cytuje dość oszczędnie i, jak się niekiedy wydaje, punktowo. Największą jego wartością jest analiza przekazu o Łazarzu i Azie, którzy z zdaniem klasztorowego dziejopisa przybyli do Moyennoutier

<sup>8</sup> *Autour de saint Maurice. Actes du colloque «Politique, société et construction identitaire: Autour de saint Maurice», Besançon et Saint-Maurice, 29 septembre – 2 octobre 2009*, red. N. Brocard, F. Vannotti, A. Wagner, Fondation des Archives de l'Abbaye de Saint-Maurice, [Besançon–Saint-Maurice 2011].

<sup>9</sup> E. Dehoux, *Saints guerriers. Georges, Guillaume, Maurice et Michel dans la France médiévale (XI<sup>e</sup>–XIII<sup>e</sup> siècle)*, Rennes 2014.

za panowania Karola Wielkiego, wraz z opowieścią o mianowaniu przez cesarza na opata (w obliczu wewnątrzklasztornego konfliktu) patriarchy Jerozolimy Fortunata, który odwdzieczył się Karolowi, ofiarowując mu relikwie Krzyża Świętego. Zdaniem Autora wątek ów można wiązać z powstającymi począwszy od X w. przekazami o pozyskaniu przez Karola Wielkiego relikwii pasyjnych z Ziemi Świętej (s. 132–135). Opinię tę podzielam.

Rozdział II (*Dom i służby świętego*, s. 149–197) składa się z czterech podrozdziałów. Po krótkich *Uwagach wprowadzających* (s. 149–150) M. Tomaszek zajął się omówieniem *Świętego w roli eponima* (s. 150–157). Na przykładach Fleury (a właściwie Saint-Benoît-sur-Loire) i Sankt-Gallen zilustrował nienową wszak wiedzę o tym, że imię patrona opactwa nadaje często nazwę klasztorowi, wielokrotnie znajdującą odzwierciedlenie w toponomastyce – w średniowieczu mnożą się przecież nazwy miasteczek klasztornych pochodzące od wezwania kościoła opackiego. Anonimowy autor *moyenmoutierskich gesta abbatum*, a także tamtejsi hagiografowie, choć najczęściej używana nazwa klasztoru to *Medium Monasterium*, posługują się też chętnie określeniem *monasterium sancti Hidulphi*. Pozwala to M. Tomaszewi powiązać ową monastyczną eponimię z innym zjawiskiem – konfliktami między lokalnymi biskupami a mnichami o zwierzchność (choćby symboliczną) nad klasztorami. Oto biskup Toul Gerard (963–994), w którego diecezji znajdowało się Moyenmoutier, zagarnął i umieścił w katedralnym skarbcu relikwii laskę opacką (nie pastorał – jak pisze Autor, s. 156 n.) Hidulfa, uszczuplając tym samym prestiż opactwa i symbolicznie ukazując poddanie klasztoru władzy biskupów Toul. W podrozdziale zatytułowanym *Święty patron: opiekun i gwarant* (s. 157–174) znalazło się, także nienowe poznawczo w sensie ogólnym (fenomen to znany nauce nie od dziś), lecz rzetelne i – dzięki analizie porównawczej (Sankt-Gallen, Fleury, Micy) – interesujące przedstawienie zawartych w *moyenmoutierskiej hagiografii i historiografii wątków fabularnych ukazujących św. Hidulfa jako prawdziwego patrona* – nie tylko w sensie duchowym, lecz i najzupełniej materialnym – dobrobytu materialnego klasztoru i zasiedlającej go wspólnoty. Ostatni podrozdział (*Święty w kadrze opisu wydarzeń niezwykłych i zwyczajnych*, s. 175–197) stanowi logiczną kontynuację poprzednio poruszanych przez M. Tomaszka wątków, w której – podobnie jak we wcześniejszych częściach książki – interwencje świętego w życie wspólnoty monastycznej oraz lokalnej społeczności (nadprzyrodzonego pochodzenia kary za przewiny mnichów, klasztornej *familia* czy świeckich członków lokalnej społeczności oraz ochrona przed klęskami naturalnymi i kataklizmami) ukazano w porównaniu z podobnymi narracjami z Sankt-Gallen i Fleury. Podobnie jak w tamtych przypadkach (i tu warto byłoby odnieść się do cudów św. Waldeberta z Luxeuil) opowieści te mają służyć podtrzymywaniu relacji między świętym a wspólnotą, budowaniu więzi i tożsamości lokalnej, unaocznieniu jego rzeczywistego *patrocinium* zarówno w stosunku konwentu, jak okolicznej ludności.

W rozdziale III (*Komunikowanie się ze świętym*, s. 199–238) Autor, konsekwentnie rozwijając myśli sygnalizowane w rozdziale poprzednim, zajął się *Relacjami o wizjach* (s. 199–212) i *Opowieściami o cudach i znakach* (s. 212–238). Tu uwaga krytyczna dotycząca struktury książki i logiki wyводу: ów krótki rozdział jest tak silnie logicznie powiązany treściowo z ostatnią partią poprzedniego rozdziału (*Święty patron: opiekun i gwarant* oraz *Święty w kadrze opisu wydarzeń niezwykłych i zwyczajnych*), że trudno dostrzec uzasadnienie przyjętego przez Autora podziału treści na rozdziały II i III. Wydaje się, że owe cztery wątki powinny tworzyć całość jako jeden rozdział książki. Pierwszy podrozdział obecnego drugiego rozdziału (*Święty w roli eponima*) mógłby z powodzeniem wzbogacić obecny *Wstęp*, który – rozbudowany o część wątków z *Uwag wprowadzających* rozdziału I (*Jak odzyskać świętego*) – zasługuje na przerehabilitację i nadanie własnej struktury tematycznej.

Rozdział IV (*Święci we wzajemnych relacjach*, s. 239–273) składa się z dwóch wątków: *Synergia kultów: główny patron i jego pomocnicy*, s. 239–256 oraz *Rywalizacja między świętymi*, s. 256–273. Moim zdaniem jest to najciekawszy i najwięcej poznawczo wnoszący rozdział książki, w znacznym stopniu konkludujący jej dotychczasowe treści, doprowadzając wcześniej rozpoczęte rozumowanie do logicznego zwięźczenia. Synergia, zgodnie z zastosowaną przez Autora terminologią, jest odzwierciedleniem hierarchii kultów czczonych w opactwie świętych i przypisanych im funkcji. Święty Hidulf jest głównym patronem wspólnoty monastycznej i *pater familias* zarówno mnichów z Moyenmoutier, jak lokalnej społeczności: opiekunem, obrońcą, a niekiedy sędzią karzącym występki. Podczas gdy Hidulf jest także wzorcowym opatem, Jan i Benignus to święci mający służyć za etyczny wzór do naśladowania dla szeregowych mnichów. Łazarz i Aza – rekluzi królewskiego rodu spoczywający w Moyenmoutiers – mają przydawać opactwu prestiżu w oczach świeckiej arystokracji, a zapewne także (to już opinia niżej podpisanego) rekompensować niedostatek monarszego patronatu nad opactwem niemogącym się poszczycić innego rodzaju związkami z monarchią. Przypomnijmy, że *Libellus* mówi tylko o rozstrzygnięciu przez Karola Wielkiego sporu o sukcesję opacką i podarowaniu cesarzowi przez nowego opata – a zarazem patriarchę Jerozolimy Fortunata – relikwii Krzyża Świętego oraz o sporze opata Pippina z królem Lotarem II. Innych śladów związków Moyenmoutiers z cesarzami i królami czy wielką przeszłością karolińską monarchii nie dostrzegamy, a przecież jest to w X i XI w. – czego przekonująco dowiodła cytowana wyżej Amy Remensnyder – ogromnie istotny wątek monastycznego dziejopisarstwa i hagiografii. Wreszcie relikwie św. Bonifacjusza uświęcają założenie klasztoru przez Hidulfa, choć we współczesnej autorom rzeczywistości nie odgrywają ważnej roli. Wszystko to jednak są konstatacje zawarte w poprzednich rozdziałach. W rozdziale IV Autor ich nie powtarza, lecz – wraz z czytelnikiem – ma je w pamięci, w tym miejscu przedstawiając szeroką gamę analogii z innych klasztorów: Sankt-Gallen, Brauweiler, Stavelot, Saint-Bertin, Saint-Omer, Marchiennes, św. Maksymina w Trewirze, św. Bawona w Gandawie czy Fleury. Niezwykle interesujące obserwacje czyni Autor w części poświęconej „rywalizacji między świętymi”. Jest ona ściśle związana z hierarchią kultów – wynikającą z hierarchii świętych w perspektywie historii Zbawienia (np. apostołowie stoją w niej wyżej niż święci lokalni), lecz także – a statystycznie zapewne o wiele częściej – z hierarchią lokalnego kultu. Autor relacjonuje za *Libellus*, jak św. Hidulf jeszcze za życia zakazuje czynić cuda niedawno zmarłemu mnichowi Spinolusowi, ponieważ zaburzają one codzienne życie konwentu. Jest to jaskrawe uznanie, że choć Spinolus dostąpił świętości, to nawet po jego śmierci Hidulf pozostaje jego opatem (tego Autor wydaje się nie zauważać), a zatem najwyraźniej Bóg uznał świętość

Hidulfa już za życia. Przypadek ten jest wyjątkowy: we wszystkich analogiach przytaczanych przez M. Tomaszka mamy do czynienia z hierarchizacją (lub wręcz koncesjonowaniem) czynienia cudów przez świętych już zmarłych, np. św. Benedykt z Fleury deleguje do czynienia niektórych cudów św. Maurusa, Hidulf pozwala czynić cuda Janowi i Benignusowi; w Auxerre w bazylice św. Germanusa, kiedy goszczą tam relikwie św. Marcina, cuda czyni tylko ten ostatni.

W *Zakończeniu* (s. 275–283) Autor powraca do niektórych wątków poruszanych w całości dzieła i konsumuje uprzednie konstatacje, podobnie jak we wszystkich rozdziałach książki rozpatrując je na tle porównawczym. W ostatnich zdaniach deklaruje, że taka jest właśnie jego autorska ambicja.

M. Tomaszek nie otworzył swoją książką nowego kierunku badań nad kultem świętych i relikwii, nie odsonił też żadnego wątku przełomowego dla historii historiografii monastycznej w średniowieczu. Tak jak pisałem na początku, wpisuje się on w nurty badań już od ponad ćwierćwiecza obecne w historiografii światowej. Czyni to jednak nad wyraz udatnie, rzetelnie i erudycyjnie, a na gruncie polskim jego praca jest bez wątpienia pionierska, choć już nieco wcześniej pojawiły się artykuły na zbliżony temat. Przed M. Tomaszkiem nie ukazało się jednak w polskiej historiografii dzieło w równym stopniu łączące pogłębioną analizę historiografii monastycznej na szerokim i urozmaiconym tle porównawczym z bardzo rzetelnym i wartościowym pod względem poznawczym przedstawieniem syntetycznych wniosków. Z pewnością z korzyścią dla Autora, dla jego książki – i dla czytelników – byłoby, gdyby mniej oszczędnie analizował i przytaczał dorobek autorów, którzy wyprzedzili go w badaniach nad różnymi wątkami stanowiącymi podstawę dla jego autorskich, wysoce pouczających analiz i rozważań. Uwaga ta nie pozbawia jednak książki M. Tomaszka bardzo wysokiej wartości poznawczej, naukowo bardzo wysokiej próby.

Jerzy Pysiak  
Wydział Historyczny  
Uniwersytet Warszawski

**Michel Pastoureaux, *Le roi tué par un cochon. Une mort infâme aux origines des emblèmes de la France?*, Éditions du Seuil, Paris 2015, ss. 256, il. 17**

Badacze średniowiecznej kultury i życia codziennego nader rzadko poświęcają uwagę tak nieoczywistym zagadnieniom badawczym jak znaczenie i symbolika kolorów czy postrzeganie zwierząt przez ludzi średniowiecza. Od kilku dekad lukę tę stara się wypełnić Michel Pastoureaux, francuski mediewista znany szerszej publiczności w szczególności jako specjalista w dziedzinie życia codziennego<sup>1</sup>, jak również zagadnień niedocenianych przez innych badaczy. Doskonale znane są jego prace dotyczące emblematów, sfragistyki i tkanin (np. opublikowana w 1991 r. *Diabelska materia. Historia pasków i tkanin w paski*<sup>2</sup>), jak również studia poświęcone różnym formom wyrażania symbolicznych znaczeń (np. *Średniowieczna gra symboli*<sup>3</sup>) oraz herbom (m.in. *L'art héraldique au Moyen Âge*<sup>4</sup>). Tym samym ugruntował on swoją silną pozycję w kręgach badaczy specjalizujących się w średniowiecznej sfragistyce, numizmatyce i heraldyce. Zainteresowanie zwierzętami heraldycznymi (doktorat na ten temat w 1972 r.) skłoniło go z kolei do zajęcia się miejscem zwierząt w średniowiecznej symbolice i wyobraźni, czego efektem było opublikowanie studium na temat roli i postrzegania niedźwiedzia w poszczególnych epokach<sup>5</sup>. M. Pastoureaux poświęcił także kilka wnikliwych opracowań historii kolorów: niebieskiego, czerwonego, zielonego i czarnego<sup>6</sup>.

Wszystkie wątki zainteresowań badawczych M. Pastoureaux, którym dał wyraz w wyżej wymienionych publikacjach, zbiegają się w wydanej pod koniec 2015 r. książce *Le roi tué par un cochon. Une mort infâme aux origines des emblèmes de la France?*. W pracy tej wykorzystuje on swoją głęboką znajomość zagadnień, którym wcześniej poświęcał odrębne studia, dlatego też jej opublikowanie należy uznać za wydarzenie niezwykle istotne nie tylko z punktu widzenia historyków kultury. Jest to – jak przekonuje Autor w części wprowadzającej – kontynuacja jego dotychczasowych prac poświęconych relacji człowieka ze zwierzęciem. Głównym tematem książki jest śmiertelny wypadek syna Ludwika VI Grubego – Filipa, następcy tronu, i jego długofalowe konsekwencje. M. Pastoureaux stawia śmiałą tezę, że wielowiekowa popularność koloru niebieskiego, będącego do dziś francuską barwą narodową, zaczęła się niedługo po tragicznym w skutkach wypadku młodego następcy tronu, spowodowanego przez wędrującą ulicami przedmieść Paryża świnie domową.

Omawiana publikacja składa się z krótkiego wprowadzenia, sześciu części podzielonych na rozdziały, kilkunastu kolorowych ilustracji, tablic chronologicznych i genealogicznych oraz wybranej bibliografii przedmiotu. Część wstępna, *Un événement fondateur* (s. 9–14) zaczyna się nawiązaniem do *Trente journées qui ont fait la France*, słynnej kolekcji wydawnictwa

<sup>1</sup> Spośród prac M. Pastoureaux poświęconych życiu codziennemu w średniowieczu wymienić należy w szczególności: *Życie codzienne we Francji i Anglii w czasach rycerzy Okrągłego Stołu (XII–XIII w.)*, tłum. M. Skibniewska, Warszawa 1983.

<sup>2</sup> Tenże, *Diabelska materia. Historia pasków i tkanin w paski*, tłum. M. Ochab, Warszawa 2004.

<sup>3</sup> Tenże, *Średniowieczna gra symboli*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa 2006.

<sup>4</sup> Tenże, *L'art héraldique au Moyen Âge*, Paris 2009.

<sup>5</sup> Tenże, *L'ours. Histoire d'un roi déchu*, Paris 2007; na temat tej publikacji zob. A. Strządała, *Kulturowa historia niedźwiedzia – od władcy umysłó do dziecięcej maskotki. O książce Michela Pastoureaux „The Bear. History of a Fallen King”*, „Kultura i Wartości”, 1 (5), 2013, s. 119–123.

<sup>6</sup> M. Pastoureaux, *Niebieski: historia koloru*, tłum. M. Ochab, Warszawa 2013; tenże, *Rouge: histoire d'une couleur*, Paris 2016; tenże, *Vert: histoire d'une couleur*, Paris 2013; tenże, *Noir: histoire d'une couleur*, Paris 2008.

Gallimard obejmującej prace poświęcone wydarzeniom kształtującym współczesną Francję. 13 X 1131 nie został uwzględniony w tej kolekcji, czego M. Pastoureau wydaje się żałować. Data ta była dotąd zapomniana, ignorowana nawet przez mediewistów, a jednak to właśnie wówczas – jak przekonuje Autor – dynastia Kapetyngów obrała całkiem nowy, nieprzewidywany kierunek – wszystko za sprawą wypadku młodego króla Filipa (1116–1131) w czasie konnej przejażdżki na przedmieściach Paryża<sup>7</sup>. Śmierć w wyniku upadku z konia nie była wprawdzie w średniowieczu niczym nadzwyczajnym – wypadek Filipa przerażał współczesnych z uwagi na dodatkowe okoliczności, które nadały wydarzeniu niezwykle dramatyczny wymiar.

Według relacji Sugera na przejeżdżającego konno młodzieńca spadł diabelski wieprz – *porcus diabolicus*, wskutek czego wierzchowiec przewrócił się i przygnoił jeźdźca. Co więcej, dwa lata wcześniej miała miejsce koronacja Filipa w Reims – odtąd tytułowany był *rex designatus*, królem desygnowanym, nie chodziło zatem o wypadek zwykłego księcia. Gdyby król poniósł śmierć podczas łowów, w wyniku spotkania z dzikiem, byłaby to śmierć heroiczna, godna chwały. Jednak śmiertelne spotkanie ze zwykłą świnią domową, uważaną za zwierzę mało wartościowe, wręcz nieczyste, było w oczach ówczesnych wydarzeniem wstydliwym, niegodnym króla. Należało zatem bezzwłocznie podjąć odpowiednie kroki, które miały wymazać wstyd, jakiego doznała dynastia Kapetyngów: książę Filip zostaje pochowany w Saint-Denis, miejscu spoczynku królów, w ciągu pięciu dni od wypadku; tydzień później jego brat Ludwik, pierwotnie przeznaczony do stanu duchownego, zostaje koronowany w Reims przez papieża Innocentego II. Sześć lat później Ludwik wstępuje na tron, do czego nie jest odpowiednio przygotowany, i jego długie rządy (1137–1180) naznaczone są ciągiem niepowodzeń i niekorzystnych zbiegów okoliczności. M. Pastoureau formuluje w tym miejscu swoje najważniejsze cele, do których należy m.in. wykazanie, że wypadek młodego Filipa na zawsze naznaczył dalsze dzieje dynastii: plama na honorze mogła zostać wymazana tylko poprzez przyjęcie przez monarchię symboli oczyszczających, zapożyczonych z ikonografii maryjnej – kwiatu lilii i koloru niebieskiego, które staną się wkrótce symbolami królewskimi.

W pierwszej części (*Les deux rois de France*, s. 15–39) przedmiotem rozważań stają się dwie postaci: Ludwik VI Gruby i jego syn Filip, *rex designatus*. Krótka charakterystyka Ludwika VI, jego wyglądu zewnętrznego, rządów i zakresu władzy, skłania Autora do refleksji nad otyłością królów i rolą polowań (podrozdziały: *La corpulence des rois*, s. 24–30 oraz *Un roi doit chasser*, s. 35–39), co wprawdzie nie ma większego znaczenia dla głównego wywodu – jest to jeden z licznych fragmentów o charakterze popularyzatorskim, jakie znajdziemy w omawianej publikacji. Wydaje się, że celem Autora było zainteresowanie swoją pracą jak największego grona czytelników, znacznie wykraczającego poza środowisko mediewistów i badaczy innych epok. Nie sposób czynić mu z tego zarzutu, biorąc pod uwagę zapotrzebowanie na prace popularyzatorskie, z drugiej strony jednak spełnienie takiego zamiaru nie może pozostać bez wpływu na język naukowej publikacji, który ulega znacznemu uproszczeniu, co miejscami może drażnić czytelnika.

Okoliczności tragicznego w skutkach wypadku księcia, jego konsekwencje i relacje z wydarzenia zostały przedstawione w części drugiej (*L'accident*, s. 41–65). To właśnie w tym miejscu czytelnicy poznają szczegóły nieszczęśliwego zbiegu okoliczności: wieczorem 13 X 1131 Filip wracał do Paryża konno z kilkoma towarzyszami, być może z polowania w Vincennes. Według relacji Sugera (z pewnością najlepiej poinformowanego źródła), zamieszczonej w *Vita Ludovici Grossi Regis*, pod nogi książęcego konia nagle rzuciła się świnia – *porcus diabolicus*, jeździec spadł i został przygnieciony przez swojego wierzchowca. Suger nie wspomina o koronacji młodzieńca, nie podaje również dokładnej daty wydarzenia. Informacje uzupełniające jego relację znaleźć można w kronice z Morigny – to z niej można się dowiedzieć, że Filip nie był po prostu księciem, ale koronowanym na króla następcą tronu, a także że w niektórych kręgach plotkowano, iż wypadek nie był spowodowany przez świnie (która tak naprawdę nigdy nie istniała), lecz był skutkiem działań wrogów króla. Poza przywołaniem opisów wydarzenia w poszczególnych źródłach (m.in. *Vita Ludovici Grossi Regis*, kronika z Morigny, *Historia ecclesiastica* Orde-rica Vitalisa) Autor analizuje użycie przez Sugera terminu *diabolicus* w odniesieniu do świni, która spowodowała wypadek Filipa – terminu wybranego z całą pewnością nieprzypadkowo, chodziło bowiem o podkreślenie, że omawiane wydarzenia miały związek z diabelską interwencją.

Trzecia część (*La bête impure*, s. 67–103) została poświęcona postrzeganiu świni w średniowieczu, jej znaczeniu i symbolice. W przekonaniu M. Pastoureau śmierć Filipa była szczególnie wstydliva dla dynastii i dla całego królestwa, a współcześni kronikarze określali ją jako straszną, niegodziwą i hańbiącą właśnie dlatego, że spowodowała ją świnia – zwierzę uważane w średniowieczu za nieczyste. Autor dokonuje analizy postrzegania świni przez przedstawicieli różnych kultur (rozdziały: *L'héritage biblique: le judaïsme et le porc*, *Le porc et l'Islam*, *Le christianisme et le porc*) i przedstawia różnorodne teorie na temat przyczyn negatywnego postrzegania tego zwierzęcia, podkreślając z jednej strony problemy z jej klasyfikacją i dopasowaniem do którejś z kategorii (świnia jest zwierzęciem kopytnym, ale nie przeżuwą), z drugiej zaś kwestię biologiczną, czyli pokrewieństwo świni z człowiekiem. W kulturze średniowiecznej była ona bowiem jednym z trzech zwierząt uważanych za najbardziej podobne anatomicznie do człowieka – obok małpy (która przypomina ludzi fizycznie) i niedźwiedzia (który ma podobną do ludzkiej sylwetkę i potrafi stawać na dwóch łapach). Z tego powodu świnia była często wykorzystywana w średniowiecznej medycynie, służąc również celom dydaktycznym. Omawiana część jest z całą pewnością jedną z najcenniejszych w recenzowanej publikacji, dotyczy bowiem zagadnień niesłusznie ignorowanych przez innych mediewistów, a bardzo dokładnie zgłębionych przez M. Pastoureau. To właśnie w tym miejscu spełnia on wyrażoną w części wstępnej nadzieję, że uda mu się przywrócić zwierzętom należne miejsce w historiografii.

Przedmiotem zainteresowań Autora w części zatytułowanej *Effacer la souillure* (s. 105–138) są działania podjęte przez Ludwika VI i jego doradców w celu przywrócenia dynastii godności, utraconej za sprawą wstydliwych okoliczności wypadku

<sup>7</sup> Na temat wypadku księcia Filipa oraz spotkań władców ze zwierzętami zob. J. Pysiak, *Król i bestia. Cudowne i tajemnicze spotkania królów ze zwierzętami*, Przegl. Hist., 91, 2000, nr 4, s. 505–518.

młodego Filipa. Już następnego dnia po śmierci młodzieńca Suger podjął dwie istotne decyzje, mające umniejszyć skandal i zabezpieczyć przyszłość dynastii. Jedna z nich dotyczyła pochówku Filipa w Saint-Denis, druga – koronacji jego brata w Reims przez Innocentego II zaledwie dwanaście dni po wypadku. Sam Ludwik VI do końca życia mnożył pobożne czyny, jak gdyby wypadek jego najstarszego syna był karą boską zesłaną na króla za grzechy. Po śmierci Ludwika VI w 1137 r. na tron wstąpił jego syn Ludwik; Autor poświęca kilka rozdziałów jego rządom (*Un second Philippe, Un début d'un règne malheureux, Louis VII prend la croix*, s. 118–129), opisując błędy polityczne młodego króla, szkodzące zarówno skuteczności sprawowania przez niego władzy, jak i jego własnemu autorytetowi, kłopoty w małżeństwie z Eleonorą Akwitańską i nieszczęśliwe zbiegi okoliczności, które sprawiły, że jego rządy były jednymi z najmniej pomyślnych w historii Francji. W przekonaniu Autora to właśnie po powrocie z wyprawy krzyżowej, na udział w której Ludwik zdecydował się wbrew radom Sugera i która okazała się katastrofą, król zaczyna darzyć szczególną czcią matkę Chrystusa. Biorąc pod uwagę ogromną popularność kultu maryjnego w XII w., szczególne przywiązanie króla do Marii nie jest niczym zaskakującym, jednak w przypadku Ludwika pobożność ta miała bardzo specyficzny wymiar. Jego pierwsza córka otrzymała imię Maria, co zdarzyło się po raz pierwszy w dynastii Kapetyngów, sam król z kolei przyjął dwa atrybuty charakterystyczne dla ikonografii maryjnej, by uczynić je symbolami monarchii: kwiat lilii i kolor niebieski. Równie gorliwa pobożność wobec Najświętszej Marii Panny charakteryzowała św. Bernarda z Clairvaux oraz Sugera, który poświęcił jej całą kaplicę w swoim kościele opackim, ze wspaniałymi witrażami przedstawiającymi m.in. scenę Zwiastowania. Nie zachował się żaden dokument – ani decyzja królewska, ani dzieło sztuki – wskazujący na moment, w którym postanowiono, że królestwo Francji zostanie powierzone w opiekę Matki Boskiej. M. Pastoureau przekonuje jednak, że mogło do tego dojść pod wpływem wspólnych działań Ludwika VII, Sugera i św. Bernarda.

Część piąta (*Le lis et l'azur*, s. 139–171) została poświęcona historii i znaczeniu atrybutów maryjnych, którymi Ludwik zaczyna posługiwać się w królewskich herbach: lilii, uważanej za najczystszy ze wszystkich kwiatów, która we wczesnym średniowieczu była jednocześnie symbolem królewskim (posługiwał się nią już Karol Łysy) i chrystologicznym, a po roku 1000 stała się najważniejszym atrybutem Marii; oraz koloru niebieskiego, zarezerwowanego w ikonografii od IX w. dla światła niebiańskiego (*lumen*), koloru szczególnie promowanego przez Sugera, który dla witraży w Saint-Denis wybrał szafrowy błękit. Jak przekonuje M. Pastoureau, między 1140 a 1155 r. wizerunki i symbole związane z matką Chrystusa zajmują coraz więcej miejsca w przestrzeni królewskiej, bardzo często postać Marii zastępowana jest dwoma wspomnianymi atrybutami, symbolami czystości. Wkrótce, w latach 1160–1180, te dwa symbole maryjne staną się symbolami monarchii francuskiej, co Autor wykazuje poprzez analizę królewskich herbów i wizerunków na pieczęciach. Jednym z najważniejszych dowodów potwierdzających jego tezę jest pieczęć Filipa Augusta z 1179 r., powstała jeszcze za życia Ludwika VII, niedługo po koronacji jego syna, na której młody książę został przedstawiony z kwiatem lilii w prawej dłoni i z berłem zwieńczonym kwiatem lilii w lewej. Zapożyczanie elementów symbolicznych ze świata roślin, a nie zwierząt, było w przekonaniu M. Pastoureau zabiegiem celowym, mającym odróżnić króla Francji od innych monarchów, wykorzystujących w swoich herbach motywy zwierzęce. Symbole francuskie musiały być najczystsze i najbardziej chrześcijańskie, podkreślające uprzywilejowane relacje króla Francji z Niebiosami. Przyczyną wyboru takiej strategii była w przekonaniu Autora niesławna śmierć Filipa.

Część ostatnia, zatytułowana *Échos proches et lointains* (s. 173–208), stanowi podsumowanie analizowanych wcześniej problemów. Autor przywołuje opinie historyków na temat pechowych rządów Ludwika VII, którego sam uważa za monarchę nieudolnego i nieprzygotowanego do sprawowania władzy, a jego rządy za jedne z najbardziej nieszczęśliwych w historii Francji. Zastanawia się również, czy starszy brat Ludwika lepiej poradziłby sobie z tymi samymi problemami, gdyby w 1131 r. na jego drodze nie stanęła świnia. Przypomina też analogiczne wydarzenie: śmierć Filipa IV Pięknego, która nastąpiła niedługo po jego upadku z konia w czasie polowania. M. Pastoureau pisze wprost, że śmierć Filipa spowodowała świnia, tym razem jednak nie była to zwykła świnia domowa, jak w przypadku syna Ludwika Grubego, lecz dzik. O ile w czasie, kiedy ginie młody Filip, śmierć spowodowana spotkaniem z dzikiem byłaby uznana za heroiczną, to w XIV w. zwierzę nie było już podziwiane (najbardziej pożądanym trofeum łowieckim stał się jelen), uważano je raczej za narzędzie diaboliczne. W przekonaniu M. Pastoureau zatem niegodna śmierć stała się również udziałem Filipa Pięknego. Należy jednak doprecyzować, czego Autor nie robi, że według niektórych przekazów źródłowych król spadł z konia w wyniku doznanego udaru mózgu, nie zaś z powodu dzika – opowieści podkreślające udział zwierzęcia w wydarzeniu zaczynają pojawiać się dopiero w latach 30. i 40. XIV w.

Można jedynie żałować, że zestawiając i porównując te dwa wydarzenia – wypadki dwóch królów Filipów – M. Pastoureau w ogóle nie wspomina o innym francuskim królu, który omal nie padł ofiarą diabolicznego dzika – Filipie Auguste. Co prawda nie spadł on z konia, lecz zgubił się w puszczy Compiègne w trakcie pościgu za dzikiem, w przeddzień zaplanowanej koronacji. Z pomocą napotkanego w lesie wieśniaka udało mu się wprawdzie wrócić do miasta, ale poważnie się rozchorował i koronacja została przełożona. Wydarzenie opisał szczegółowo Wilhelm Bretończyk, który o dziku ściganym przez króla mówi nie inaczej niż *porcus diabolicus* – mamy zatem kolejnego diabolicznego wieprza, który naraża życie króla Francji<sup>8</sup>. Uwzględnienie przygody Filipa Augusta, będącej kolejnym przykładem spotkania króla z wieprzem i zastosowania określenia *porcus diabolicus* (które Autor szczegółowo przecież analizuje w odniesieniu do relacji Sugera) byłoby niewątpliwie cennym uzupełnieniem omawianej publikacji.

Wzmianka o spotkaniu Filipa Pięknego z dzikiem stanowi dla Autora okazję do wspomnienia o bardzo interesującym problemie badawczym, który wciąż czeka na dogłębne badania, a o którym sam napisał kiedyś artykuł<sup>9</sup>. Chodzi o procesy

<sup>8</sup> Zob. tamże, s. 512 n.

<sup>9</sup> M. Pastoureau, *Une justice exemplaire. Les procès faits aux animaux (XIII<sup>e</sup>–XVI<sup>e</sup> siècle)*, w: *Les rites de la justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Âge*, red. C. Gauvard, R. Jacob, Paris 2000, s. 173–200.

sądowe z udziałem zwierząt w roli oskarżonych, pojawiające się w większości krajów europejskich od połowy XIII do początku XVII w. M. Pastoureau analizuje przyczyny sądenia zwierząt: jednym z powodów mogło być rozpowszechnione w średniowieczu przekonanie, że zwierzę ma świadomość swojego złego postępowania i powinno za nie odpowiadać tak samo jak człowiek; z drugiej strony jednak przywołuje argumenty Pierre'a Ayraulta, który w XVI w. tłumaczył, że zwierzęta wprawdzie nie mogą zrozumieć stawianych im zarzutów, ale najważniejszym celem sądów jest danie przykładu, mającego przestrzegać ludzi przed lekkomyślnym zachowaniem (np. w przypadku zabicia dziecka przez zwierzę). Problem procesów zwierząt jest niezwykle skomplikowanym zagadnieniem badawczym, wymagającym sięgnięcia do archiwów sądowych – Autor wyraża jednak nadzieję, że uda mu się zainteresować tą kwestią innych badaczy.

Zgodnie z główną tezą M. Pastoureau, powtórzoną w ostatnich rozdziałach (*Les lis venus du ciel, Le bleu couleur de la France*, s. 197–208), przyjęcie przez króla Francji w XII w. symboliki błękitu i złotych lilii miało mniej lub bardziej bezpośredni związek ze śmiercią jego starszego brata Filipa w październiku 1131 r. Ludwik VII miał nadzieję oczyścić w ten sposób swoją dynastię i wymazać hańbę spowodowaną niefortunnym wypadkiem. Kolor niebieski, zdobiący początkowo tylko pole herbu królewskiego, staje się stopniowo symbolem monarchii, następnie zaś jedną z barw narodowych – i pozostaje nią do dziś. Czy rzeczywiście początków owego wspaniałego francuskiego błękitu szukać należy w spotkaniu młodego Filipa z prostą swinia domową, jak chciałby Autor? Niestety nie da się z całą pewnością stwierdzić, czy rzeczywiście przyczyną wyboru Marii na patronkę królestwa i używanie jej atrybutów jako symboli królewskich było śmiertelne w skutkach spotkanie następcy tronu ze swinia. O ile poszukiwanie silnego świętego patrona, mającego chronić królestwo w obliczu nieszczęść i niepowodzeń, jest zjawiskiem normalnym dla średniowiecznych władców, zatem nie dziwiłoby również w przypadku szczególnie doświadczonej przez los rodziny Ludwika VII, to nie zachowały się żadne dowody – a przynajmniej Autor takich nie przywołuje – potwierdzające szczególnie wpływ śmierci Filipa na decyzję Ludwika VII o sięgnięciu po symbole maryjne. Jest to niezwykle interesująca teza, która wymaga jednak potwierdzenia – być może na podstawie źródeł pisanych, które zostały pominięte w omawianej pracy, choć nie ma pewności, że w ogóle znajduje się w nich jakaś odpowiedź.

Wartością samą w sobie są dołączone do książki ilustracje i obszerna bibliografia, choć pewien problem dla czytelnika może stanowić brak indeksu. Niemniej jednak w recenzowanej pracy M. Pastoureau udało się zrealizować zamierzone cele, w szczególności zwrócenie uwagi na ogromne znaczenie prowadzenia studiów nad miejscem zwierząt w średniowiecznej wyobraźni i symbolice, być może również spopularyzowanie badań z zakresu historii średniowiecznej. Należy przyznać, że z tak postawionych zadań Autor wywiązał się znakomicie.

Karolina Morawska  
Wydział Historyczny  
Uniwersytet Warszawski

**Joanna Gorecka-Kalita, *Pustelnik na czworakach. Żywot świętego Jana Paulusa. Studium legendy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, ss. 264, il. 11**

Książka Joanny Goreckiej-Kalicy to studium dość niezwykłego dzieła literackiego. *La vie de saint Jehan Paulus* – wernakularny żywot świętego pustelnika, który, popadłszy w grzech, popełnił zbrodnię, a nie otrzymawszy rozgrzeszenia, sam nałożył sobie pokutę i przez 7 lat żył niczym czworonożne zwierzę w lesie zanim dostąpił udzielonej przez Boga ekspiacji – można nazwać „romansem hagiograficznym”. Jest to utwór stanowiący jeden z wariantów przekazu fabularnego znanego w całej zachodniej Europie w późnym średniowieczu w kilkunastu różniących się między sobą szczegółami (w tym, co warte szczególnej uwagi, także imieniem głównego bohatera) wersjach: katalońskiej, kilku francuskich, włoskich, łacińskich i niemieckich; narracyjnych – wierszowanych lub prozą – i dramatycznych. Znanne są fragmenty niezachowanych w całości opowieści, wiadomo też o kilku innych, które jak dotąd są zaginione. Późnośredniowieczne źródła ikonograficzne z terenu Anglii (iluminacje książkowe i polichromie ścienne) wskazują na znajomość także w tym kraju owego wątku fabularnego, który, zdaniem niektórych badaczy (Alan Deighton), miałby inspirować zbliżoną do analizowanej fabułę niderlandzką. Autorka za podstawę analizy wybrała wersję zawartą w najstarszym spośród istniejących manuskryptów, datowanym na pierwszą połowę XIII w. Jest to zarazem wersja najdłuższa.

Książka składa się ze *Wstępu*, siedmiu rozdziałów podzielonych na dwie części oraz *Zakończenia*; została także opatrzona aneksem, w którym Autorka zamieściła własne poetyckie tłumaczenie liczącego 2066 wersów *Żywotu świętego Jana Paulusa* (27 stron) i 11 ilustracjami barwnymi, reprodukującymi średniowieczne iluminacje obrazujące poszczególne wątki legendy Jana Paulusa oraz 3 reprodukcjami czarno-białych XVI-wiecznych grafik Albrechta Dürera i Sebaldy Behama, ilustrującymi pokutę fikcyjnego pustelnika Jana Chryzostoma (to jeden z awatarów św. Jana Paulusa) za popełniony grzech. W książce pomieszczono też dość obszerną bibliografię (17 stron) – jej układ jest jednak nietypowy: zamiast zbiorczego wykazu Autorka zdecydowała się na zestawianie bibliografii do każdego z rozdziałów – i wolno się zastanawiać, czy jest to wybór szczęśliwy; z pewnością ma on swoje zalety, ale i wady. Ponadto w książce umieszczono dwa indeksy: autorów i utworów, a także postaci

historycznych i legendarnych. Zganić jednak należy brak merytorycznych opisów części zamieszczonych w książce ilustracji: Autorka zadowolona się w większości przypadków podaniem jedynie źródła ilustracji na licencji Open Access.

We *Wstępie* (s. 15–33) Autorka, merytorycznie i erudycyjnie, zajęła się kwestią hagiografii – w szczególności powstałej w językach wernakularnych – jako gatunku piśmiennictwa średniowiecznego. Uznanie budzi błyskotliwa merytoryczna polemika z przestarzałym, chociaż wciąż pokutującym w historiografii, zwłaszcza wśród historyków literatury i kultury, poglądem wyłączającym piśmiennictwo hagiograficzne z korpusu źródeł do badania historii kultury i historii społecznej wieków średnich. Joanna Gorecka-Kalita przekonująco odiera zupełnie bezpodstawną argumentację, jakoby hagiografia stanowiła oderwany od społecznej rzeczywistości kościelny margines średniowiecznej kultury literackiej, niszowy i niereprezentatywny. Liczba zachowanych do dziś rękopisów hagiograficznych – zarówno w języku łacińskim (rzeczywiście przeznaczonych do relatywnie wąskiej grupy wykształconego duchowieństwa, w tym monastycznego), jak w szczególności ich wersji wernakularnych – które licznie powstają począwszy od schyłku XII w. – zadaje kłam owym twierdzeniom, co oczywiście dla każdego badacza kultury średniowiecznej niepomijającego w swych badaniach tej gałęzi literackiej twórczości wieków średnich. Drugim cennym wątkiem rozważań pomieszczonych przez Autorkę we *Wstępie* jest niemniej erudycyjnie i przekonująco poprowadzona polemika z równie przestarzałym poglądem stanowiącym zatęchłe dziedzictwo zasłużonej wszak dla badań historycznych metodologii pozytywistycznej – o rzekomo niewielkiej przydatności źródeł hagiograficznych do badań nad historią średniowiecza. Autorka z powodzeniem odiera te fałszywe tezy: nieprzydatność źródeł hagiograficznych do badania historii politycznej i społecznej rozumianych jako *histoire événementielle* nie przekreśla ich wartości w dziedzinie ustalania inaczej rozumianych faktów historycznych, mianowicie faktów z zakresu historii kultury i mentalności społecznej, prowadzenie zaś badań nad historią polityczną i społeczną bez wiedzy na temat tych zjawisk może prowadzić do całkowicie błędnych interpretacji. Wstęp do książki mógłby sam w sobie stanowić solidny artykuł metodologiczny poświęcony hagiografii jako źródłu historycznemu – cenny zarówno dla historyka literatury, jak i klasycznego historyka; warto jednak byłoby owemu obszernemu i wielowątkowemu wstępowi nadać nieco bardziej czytelną strukturę, a to przez podzielenie go na mniejsze podrozdziały – wykład byłby wówczas bardziej klarowny. Mam jednak w tym miejscu uwagę polemiczną: nie umniejszając wartości wykładu Autorki dotyczącego hagiografii jako źródła do dziejów społeczeństwa średniowiecznego, nie jestem jednak przekonany, że czytając *Żywot świętego Jana Paulusa*, stykamy się z utworem *stricte* hagiograficznym, o czym na zakończenie.

Część pierwsza książki (*W poszukiwaniu legendy*) składa się z dwóch rozdziałów: pierwszy z nich, *Tekst i jego wersje* (s. 37–59), stanowi omówienie wszystkich znanych w średniowiecznej Europie przekazów legendy św. Jana Paulusa czy raczej wątku pustelnika, który, uległszy diabelskiej pokusie, spółkował z kobietą, a potem zabił ją i ukrył jej ciało, następnie najpierw na krótko niemal wyrzekł się Boga, potem zaś – dotknięty skruchą – nie uzyskawszy rozgrzeszenia od przedstawicieli Kościoła, sam na siebie nałożył pokutę, żyjąc odtąd jak zwierzę w głębi puszczy, żywiąc się jedynie trawą i poruszając się na czworakach. Jak wykazują przeprowadzone przez Autorkę badania bibliograficzne, fabuła hagiograficzna, którą powyżej lakonicznie streściłem, stała się podstawą dla kilkunastu legend świętych, znanych we wszystkich krajach Zachodu, przy czym różniły się one nie tylko niektórymi szczegółami narracji, lecz także imieniem bohatera. Oprócz katalońskiego Joana Garí (w wersjach hispanojęzycznych Juan Garín albo Juan Guarino) mamy bowiem włoskiego Albana, Giovanniego Boccadoro, Giustina czy Schirana. Włoski Boccadoro z kolei inspirował zapewne niemieckiego Johannes Crisostomus, czym tłumaczy się nazwanie pustelnika Janem Chryzostomem, tak jak jednego z późnostażożytnych Ojców Kościoła, choć dalekie od utożsamienia obu tych postaci na najwyższym poziomie kościelnej kultury intelektualnej. W wersjach łacińskich – znanych z zapisów późniejszych niż francuskie – postać bohatera owej fabuły albo jest anonimowa, albo nosi imię inspirowane przekazami włoskimi: Christostimus lub Iustinus. Autorka omawia też ukazującą podobną fabułę obrazkową legendę zachowaną w Anglii, która z kolei mogła być inspiracją do niderlandzkiej legendy skonstruowanej wokół tego właśnie wątku fabularnego, przypisanego jednak historycznej postaci zupełnie innego, choć mało znanego anglosaskiego świętego. W drugim rozdziale – *Źródła, inspiracje, analogie* (s. 61–85) – przedstawia Autorka wszystkie znane jej utwory poprzedzające powstanie *Żywotu świętego Jana Paulusa*, a zawierające choćby częściowo podobne wątki. Wykaz ten obejmuje zarówno teksty patrystyczne (w szczególności bogate w podobne – choć tylko w szczegółach – motywy okazują się późnostażożytny teksty dotyczące wschodniego eremityzmu), jak też wzmianki w historiografii bizantyńskiej (Hermiasz Sozomen), muzułmańską legendę pustelnika Baršisy – uważaną przez niektórych historyków literatury za źródło iberyjskiej wersji legendy, która z kolei miała być źródłem wszystkich innych zachodnioeuropejskich fabuł na ten temat za pośrednictwem najstarszego (choć w istniejącej wersji zapisanego dopiero w XIV w. po łacinie) katalońskiego przekazu – i współczesne *Żywotowi świętego Jana Paulusa* utwory zawierające choćby w części podobne lub analogiczne fragmenty fabularne (francuskojęzyczna adaptacja pochodzących z przełomu chrześcijańskiej starożytności i średniowiecza *Vitae patrum* – *Vie des Pères*). Oba wykazy: wariantów legendy, a także ewentualnych źródeł inspiracji i analogicznych fabuł zostały przez Autorkę zestawione z niezwykłą skrupulatnością, graniczącą wręcz z akrybią – w niektórych przypadkach podobieństwa wydają się naprawdę odległe. Każda z wersji legendy została szczegółowo streszczona; Autorka drobiazgowo i gruntownie wykazuje wszelkie rozbieżności między wersją starofrancuską (przypomnijmy: jest to najstarszy zapis tekstu legendy) a innymi wersjami wernakularnymi lub łacińskimi oraz poprzedzającymi lub współczesnymi *Żywotowi świętego Jana Paulusa* tekstami dotyczącymi czynów i żywotów pustelników. J. Gorecka-Kalita trafnie konkluduje, że nie sposób w korpusie literatury monastycznej wykazującej obecność wątków, których kombinacja stała się osią narracji *Żywotu świętego Jana Paulusa*, wskazać bezpośrednią literacką inspirację. Owszem, jak słusznie stwierdza Autorka, *Żywot świętego Jana Paulusa* to utwór całkowicie oryginalny i tworzący zupełnie nową jakością fabularną; czerpie on z motywów literackich obecnych w literaturze monastycyzmu pustelniczego, lecz konstruuje nową treść i nowy, oryginalny przekaz – zarówno pod względem fabularnym, jak parenetycznym. Tu można podnieść kilka kwestii



polemicznych: Autorka cytuje – uchylając się od zajęcia w tej kwestii jednoznacznego stanowiska – tezę uczonych polskich i hiszpańskich (Józef Morawski, Concepción Alarcón Román), jakoby przegląd i analiza wątków wędrownych, na podstawie których została skonstruowana legenda „pustelnika na czworakach”, oraz jej różnorodnych wersji prowadziły do nieuniknionego wniosku, że pochodzący z XIV w. żywot starokataloński musi pochodzić od pierwotnej – także katalońskiej – wersji legendy związanej z opactwem Montserrat i to właśnie stamtąd przekaz ten przedostał się dalej do zachodniej Europy. Podstawowym argumentem na rzecz tej tezy, podnoszonym jeszcze w latach międzywojennych, miałyby być powiązanie narracji o św. Janie Paulusie z legendą fundacyjną opactwa Montserrat. Należy z całą mocą stwierdzić, że w świetle współczesnych badań nad historią tekstów i produkcją literacką wieków średnich jest to przestarzały sposób dowodzenia. Trudno przyjąć, aby wątek „pustelnika na czworakach” pokutującego za nieczystość seksualną i zabójstwo, zawarty pierwotnie w monastycznej legendzie fundacyjnej, mógł być przejęty w innych krajach Zachodu w całkowicie innej funkcji – jest zupełnie nieprawdopodobne, aby motyw fundacji klasztoru jako *sui generis* docelowej *finalité* opowieści nie został wykorzystany w literalnie żadnej niekatalońskiej wersji legendy. Tu widzimy słabość wynikającą z założenia Autorki deklarowanego jako celowe na początku rozdziału II – rezygnacji z poszukiwania folklorystycznych źródeł legendy. Założenie to można zrozumieć i wybaczyć, nie ma bowiem pewności, czy ewentualna kwerenda w tym zakresie przyniosłaby zadowalające rezultaty. A jednak w drugiej części książki Autorka, analizując, rozdział po rozdziale, poszczególne wątki żywotu, z wielką erudycją i przekonująco wykazuje związek wielu z nich ze średniowiecznym folklorem, rozumianym jako dziedzictwo dawnych, pierwotnych wierzeń rzymskich czy germańskich, lecz także zbanalizowanych elementów kultury wysokiej – czego Autorka znakomicie dowiodła, skutecznie polemizując w tej kwestii z Brigitte Cazelles – oraz zwykłych ludowych zabobonów. Zabrakło tu zatem zestawienia danych, które J. Gorecka-Kalita w książce zebrała, co poprowadziłoby w moim przekonaniu nieuchronnie do wniosku, że – choć nie sposób wskazać jakkolwiek pierwotną „zaginioną” wersję legendy czy jej źródło – to raczej nie jest to rzekomy wcześniejszy (zaginiony) kataloński żywot św. Joana Garí związany z Montserrat – o ile miałby on być jednobrzmiący w przekazie z zachowanym w XIV-wiecznym kodeksie. Legenda „pustelnika na czworakach” jest bowiem – jak Autorka słusznie zaobserwowała – kombinacją mieszkanki motywów zaczerpniętych z kultury wysokiej i folkloru, pełniącą rolę „romansu hagiograficznego” przeznaczonego dla szerokiego grona odbiorców – tych, którzy na co dzień nie posługują się łaciną, lecz uczestniczą jedynie we wspólnocie literackiej języków wernakularnych. Występując w wielu wariantach, legenda ta w każdym przypadku pełniła różne funkcje narracyjne lub mitograficzne: w przypadku katalońskim – wyjaśniając pochodzenie relikwii fundacyjnych klasztoru Montserrat. Podobną obserwację mamy w przypadku rozważań na temat późnośredniowiecznych wersji legendy św. Jana z Beverley, znanych z Anglii i Niderlandów. To jedyny znany przypadek fuzji wybranych wątków legendy „pustelnika na czworakach” z żywotem historycznego świętego męża, opisywanego w *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* Bedy Czcigodnego, stanowiący dowód na wielokrotnie przez Autorkę przywoływany fenomen hybrydyzacji motywów i toposów literackich, która doprowadziła do powstania żywotów św. Jana Paulusa, Giovanniego Boccadoro czy Johanna Chrisostimusa, oraz na w istocie rzeczy powieściową ich funkcję.

Część druga książki (*W poszukiwaniu tożsamości*) – znacznie obszerniejsza – składa się z pięciu rozdziałów. Każdy z nich został poświęcony historyczno-literackiej analizie jednego z aspektów żywotu, czyli hipostaz świętego Jana Paulusa: pustelnika, szaleńca dla Chrystusa, człowieka – niedźwiedzia, nawróconego grzesznika i wreszcie bohatera literackiego. Mimo że Autorka wyznaczyła sobie zadanie analizy i interpretacji jedynie historyczno-literackiej, czyni to w podziwu i najwyższej pochwały godnym duchu filologii rozumianej na sposób antyczny – czy jeszcze XIX-wieczny. Mamy tu bowiem do czynienia, podobnie jak w całej pracy, ze studium z zakresu historii kultury: Autorka traktuje *Żywot świętego Jana Paulusa* jako fakt i zjawisko kulturowe w pełni jego historycznego kontekstu. Stąd w rozdziale III (*Pustelnik*, s. 89–118) napotyamy na erudycyjny wywód osadzający pustelniczego żywota Jana Paulusa w tradycji chrześcijańskiego eremityzmu wschodniego i zachodniego. Autorka dokonuje skrupulatnego porównania opisu pustelnicstwa Jana Paulusa ze wzorcami zawartymi w poważnych źródłach hagiograficznych dotyczących ojców eremityzmu: żywotach lub pismach Jana Kasjana, Benedykta z Nursji, św. Hieronima czy świętych z wyspy Lérins. Jedną z trafniejszych obserwacji Autorki jest, że eremityzm czy anachoretyzm – choć w rzeczywistości o wiele mniej rozpowszechniony na Zachodzie niż na Wschodzie (w istocie od czasów merowińskich był na Zachodzie traktowany przez hierarchię kościelną z rezerwą, a niekiedy nawet pewną dozą podejrzliwości) – doczekał się wielkiej popularności w wyobrażonym świecie literatury, w szczególności powieściowej. Romans arturiański niemal roi się od pustelników. Jeszcze jeden to argument na rzecz tezy, że *Żywot świętego Jana Paulusa* stanowi „powieść na temat hagiograficzny”.

W rozdziale IV – *Szaleniec dla Chrystusa* (s. 119–136) – Autorka stwierdza, że wprawdzie „nie sposób przypisać Jana Paulusa – podobnie jak żadnego [innego] z zachodnich świętych – do obcej kulturowo [wschodniej] kategorii świętych głupców”, jednak można w konstrukcji jego postaci dostrzec „wyraźne pokrewieństwo z tym zjawiskiem”. Jest to, zdaniem Autorki, „święta głupota” wyrażająca się „pokutnym szaleństwem”, którego najżywszym objawem jest przyjęcie obyczajów dzikiego zwierzęcia i poruszanie się na czworakach.

Rozdział V, zatytułowany *Człowiek/niedźwiedź* (s. 137–164), stanowi bardzo interesujące rozważania na temat interpretacji pokutującego Jana Paulusa jako „dzikiego człowieka” czy nawet quasi-zwierzęcia. Jak pisze Autorka w końcowej części rozdziału: „Autor [żywotu] konsekwentnie [...] wykorzystuje cały potencjał symboliki niedźwiedzia, wraz z jego ontyczną i etyczną ambiwalencją”, co tłumaczyć można tym, że – według cytowanej przez nią Corinne Beck – dla autorów średniowiecznych „niedźwiedź stał się modelem chrześcijanina rozdartego pomiędzy antagonistycznymi siłami Dobra i Zła, Upadku i Odkupienia” (s. 164).

Wynikało to z fizycznego podobieństwa niedźwiedzia (zwłaszcza – co wystawia wyobraźni owych autorów raczej makabryczne świadectwo – obdartego ze skóry) do człowieka. Co więcej, grzech Jana Paulusa jest grzechem typowo „niedźwiedzim”

– zwierzę owo bowiem symbolizowało w chrześcijańskiej moralistyce lubieżność i nieokiełznaną seksualność. W kulturze ludowej późnego średniowiecza w tej funkcji niedźwiedzia zastąpił zaś *l'homme sauvage* – dziki człowiek, za którego z pewnością można uznać pokutującego Jana Paulusa. Gdy damy dworu komentują podziwu godną męskość „pustelnika na czworakach”, Autorka zwraca uwagę, że mamy w tym przypadku do czynienia z odwróceniem klasycznej sytuacji: to nie Jan Paulus kipi tu seksualnością niedźwiedzia lub dzikiego człowieka, lecz raczej kobiety fantazjują na ten temat. My jednak zauważamy, że wątek ten można inaczej zinterpretować: być może to z przyczyny natury swego grzechu Jan Paulus pokutuje właśnie w sposób przywodzący na myśl lubieżnego i brutalnego niedźwiedzia. W tym rozdziale Autorka najobszerniej i najbardziej wnikliwie rozpatruje wpływ związanych z niedźwiedziem wierzeń, stereotypów czy nawet obrzędów folklorystycznych i ludycznych na treść legendy, czyniąc to w sposób jak zwykle erudycyjny i bardzo przekonujący. Niewątpliwie interpretacja wątku niedźwiedzia w kulturze średniowiecza byłaby bogatsza i pełniejsza, gdyby do podstaw swoich analiz włączyła nienową, lecz klasyczną już pracę jednego z najwybitniejszych polskich mediewistów – Ryszarda Kiersnowskiego *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach: fakty i mity* (Warszawa 1990). Wątek transgresji ludzko-zwierzęcej w kulturze średniowiecznej, i to w dziedzinie folkloru hagiograficznego, z pewnością wiele by zyskał, gdyby Autorka uwzględniła także należąca już do klasyki historiografii (tym razem francuskiej) książkę Jean-Claude'a Schmitta *Le Saint lévrier: Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIII<sup>e</sup> siècle* (Paris 1979), monografię co najmniej równie paradoksalnego jak św. Jana Paulusa kultu świętego psa-męczennika, patrona chorych dzieci, noszącego jednak imię najzupełniej ludzkiego świętego czczonego w Pawii w tym samym okresie roku i także cieszącego się sławą uzdrowiciela dzieci.

Rozdział VI (*Nawrócony*, s. 165–190) poświęcony jest nawróceniu Jana Paulusa – a konkretnie analizie jego kolejnych etapów. Jak słusznie zwraca uwagę Autorka, wątki pokuty, nawrócenia i rozgrzeszenia w okresie spisania *La vie de saint Jehan Paulus* – w XIII w. – znajdują się w centrum zainteresowania i refleksji oraz dyskusji teologicznej od IV soboru laterańskiego począwszy. Co więcej – jak trafnie zauważa Autorka – fikcyjna postać Jana Paulusa zaprzecza typowi hagiograficznemu: wzorcowy święty bowiem jest w typowej hagiografii od początku do świętości predestynowany i niemal zawsze od początku swego życia doskonały – to on nawraca, nie zaś nawraca się sam. Nawet jednak jeśli w hagiograficznym życiorysie świętego spotykamy się z momentem nawrócenia – co zdarza się w szczególności w hagiografii epoki merowińskiej i karolińskiej – to jest to akt jednorazowy: żywoty takie jak św. Wandregizela czy św. Huberta składają się z dwóch etapów: „przed nawróceniem” i „po nawróceniu” – ten drugi zaś zawsze stanowi większą część żywota. W *Żywocie świętego Jana Paulusa* natomiast centralną część fabuły stanowi opis grzechu, dalszego upadku (jak pisze Autorka, graniczącego z apostazją) oraz pokuty świętego. Co więcej, jak zauważa J. Gorecka-Kalita, odmowa rozgrzeszenia, jakiej doznał Jan Paulus od papieża i innych przedstawicieli Kościoła (podobnie jak w innych narracjach opisujących upadłych pustelników), jest wbrew nauczaniu Kościoła. Brigitte Cazelles widziała w tym dowód na słuszność przekonania, że w przypadku *Żywota świętego Jana Paulusa* mamy do czynienia z „hagiograficznym folklorem” (może raczej z „folkloryzacją hagiografii”?), temu zaś Autorka przeciwstawia dowody na zacerpnięcie owego motywu z zestawu wschodnich fabuł eremickich, zatem wykazuje jego erudycyjną genezę. Wypada żałować, że w rozdziale tym nie zostały rozwinięte – mimo że dostrzeżone przez Autorkę – dwa istotne i ciekawe wątki. Pierwszy wiąże się z kwestią kobiecą w średniowiecznej moralistyce chrześcijańskiej – a przecież, jak wynika z dorobku Autorki, wizerunek kobiety w kulturze i literaturze średniowiecznej nie jest jej tematem obcym. Jan Paulus, ogarnięty wyrzutami sumienia zaraz po zamordowaniu i ukryciu ciała królowny, z którą wcześniej obcował cielesnie, właśnie kobietę obarcza winą za swój upadek – to ona, jego zdaniem, go skusiła. Wątek obarczenia kobiety za grzech mężczyzny (w szczególności za wszelkie przekroczenia etyki seksualnej) jest przecież silnie obecny w mizoginistycznym nurcie średniowiecznej moralistyki aż po wiek XII. Szkoda więc, że Autorka tego tematu nie rozwinęła, zwłaszcza że zauważa przecież, iż jest to ważny moment w życiu Jana Paulusa: wiedziony pychą (to ona każe mu obarczać winą swoją ofiarę) stacza się jeszcze bardziej w grzech, posuwając się niemal do apostazji. Co więcej, Autorka przytacza w przypisie fragment XIII-wiecznego kazania arcybiskupa Pizy Federigo Viscontiego (1254–1277), poświęcony skrusze grzesznika i wyznaniu winy, niosący treść wyraźnie różniącą się od wcześniejszego potępienia Ewy jako kusicielki odpowiedzialnej za upadek mężczyzny. Zdaniem arcybiskupa Viscontiego Adam źle wyznał grzechy: „Nie rzecze [Adam]: ‘źle uczyniłem, Panie’ – a nawet oskarża niewiastę” (tłum. J.P. – s. 174, przyp. 26). Drugim nie dość wyczerpująco rozwiniętym wątkiem jest motyw kar czyścicowych, które cierpi prababka Jana Paulusa, a od których miał on ją wybawić, osiągając świętość. Autorka oczywiście zwraca uwagę na znaczenie doktryny czyścica w XII i XIII w., ale wątek czyścica w *Żywocie świętego Jana Paulusa* nie został przez nią dostatecznie wykorzystany, a zajmuje wszak węzłową pozycję w logicznej konstrukcji żywota. To od niego zaczyna się cała opowiadana w nim historia, on zaś ją determinuje: święty bowiem wypełnia zapowiedziany mu Boski plan – uzyskana przez niego drogą pokuty świętość ma zapewnić wydobycie prababki z czyścica.

Za najistotniejszą i najbardziej interesującą część rozdziału VII (*Bohater*, s. 191–208) uznają podniesienie przez J. Gorecką-Kalitę kwestii estetycznego waloru *Żywota świętego Jana Paulusa* jako zamysłonego przez autora instrumentu parenezy. Innymi słowy, stawia ona tezę, że „upowieściowienie” utworu hagiograficznego poprzez zastosowanie w nim szeregu zabiegów literackich – deszyfrowanych przez nią jako typowe dla romansu – miało w zamierzeniu autora przynieść o wiele większy i skuteczniejszy efekt moralizatorski. W rozdziale tym Autorka uzupełnia, a nawet delikatnie polemizuje z interpretacją przywoływanej wcześniej B. Cazelles, autorki chyba najważniejszej – przed tu recenzowaną – pracy dotyczącej legendy św. Jana Paulusa, która określa *La vie de saint Jehan Paulus* jako „powieść hagiograficzną” (*roman hagiographique*). Zdaniem Autorki równie uzasadnionym byłoby mówić o widocznym w *Żywocie świętego Jana Paulusa* „uromansowieniu” hagiografii; tam, gdzie B. Cazelles widzi „folkloryzację hagiografii”, J. Gorecka-Kalita dostrzega „hagiografizację folkloru”.

O ile w ostatnim punkcie całkowicie podzielam pogląd i argumentację Autorki, o tyle nie zgadzam się z tezą o „upowieściowieniu hagiografii”. Po pierwsze, dwie tezy J. Goreckiej-Kaloty: o tym, że *La vie de saint Jehan Paulus* jest owocem zarazem „hagiografizacji folkloru”, jak i „uromansowienia hagiografii” wydają mi się wzajemnie sprzeczne (podobnie jak teza B. Cazelles dostrzegającej w *La vie de saint Jehan Paulus* zarazem „powieść hagiograficzną”, jak też „folkoryzację hagiografii”). Ponadto *Żywotowi świętego Jana Paulusa* brak niektórych podstawowych i niezbywalnych cech żywotopisarstwa, stanowiących rację bytu hagiografii, wyróżniającą ten typ piśmiennictwa spośród innych. Nie jest nią pareneza, charakteryzująca przecież wiele innych gatunków. Ów brakujący wątek uwidoczniła się w zakończeniu utworu: bohater żywotu nie umiera i nie ma jego grobu ani żadnej pozostałej po nim relikwii. Kult Jana Paulusa jest zatem niemożliwy, bo nie ma gdzie się zogniskować. Nie jest to bynajmniej czcza różnica formalna: bez grobu lub relikwii kult świętego – ostateczny cel powstania każdego dzieła hagiograficznego – nie jest możliwy. Kult taki istniał w przypadku świętego charta mającego grób w Lesie św. Guineforta (*Bois de Saint-Guinefort*) opodal zamku i miejscowości Villars-les-Dombes, otaczany religijną czcią przez miejscową ludność, która – mimo prób wykorzenia już w XIII w. przez inkwizytora i kaznodzieję Étienne’a z Bourbon – zanosila tam wota aż do lat 30. XX w. Ze wszystkich przekazów legendy „pustelnika na czworakach” jedynie kataloński doprowadził do powstania kultu (wyraźnie jednak zmarginalizowanego przez rozkwitający kult cudownej figurki Madonny przechowywanej w Montserrat) wokół grobu pustelnika i jego cudownie ocalałej ofiary (w tym przypadku córki hrabiego Barcelony); kult ów – jak pisze Autorka – widoczny jest także w kilkunastu toponimach, których zupełnie brak dla Jana Paulusa.

Wydaje się, że przyjęta przez Autorkę hagiologiczno-hagiograficzna metodologia, choć nie przeszkodziła jej w przeprowadzeniu szeregu błyskotliwych i przekonujących w szczegółach analiz, jako klucz do całościowej interpretacji utworu traktowanego jako fakt kulturowy nie może być uznana za trafną. Aby móc zastosować tę metodę z pełnym powodzeniem należałoby raczej przeprowadzić studium porównawcze *La vie de saint Jehan Paulus* i legendy Fray Joan Garí. Pozwoliłoby to zaktualizować i zweryfikować badania Józefa Morawskiego sprzed 80 lat i Concepción Alarcón Román z pierwszej dekady XXI w.

Powyżej zamieszczone uwagi krytyczne wobec książki nie przekreślają jej ogromnej wartości poznawczej ani wartości szczegółowych zawartych w niej analiz i interpretacji. Recenzowana rozprawa wzbogaciła i – co niemal równie ważne – ubarwiła naszą wiedzę o świecie średniowiecznym, choć dyskusji nie zamknęła. Także na tym polega jej wartość.

Jerzy Pysiak  
Wydział Historyczny  
Uniwersytet Warszawski

***Repertorium Germanicum, 10. Verzeichnis der in den Registern und Kame-  
ralakten Sixtus' IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen  
Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1471–1484, t. 1: Text, cz. 1–3, oprac.  
Ulrich Schwarz, Juliane Trede, Stefan Brüdermann, Thomas Bardelle, Kerstin  
Rahn, Hubert Höing, Michael Reimann, Sven Mahmens, t. 2: Indices, cz. 1–3,  
oprac. Sven Mahmens, Hubert Höing, Alexander Maul, Ludwig Schmutge,  
Jörg Voigt, De Gruyter, Berlin–Boston 2018, ss. XCVIII+2386 (tekst), XVI+2180  
(indeksy); Repertorium Poenitentiariae Germanicum, 11. Verzeichnis der in den  
Supplikenregistern der Pönitentiarie Hadrians VI. vorkommenden Personen, Kir-  
chen und Orte des Deutschen Reiches 1522–1523, oprac. Ludwig Schmutge,  
De Gruyter, Berlin–Boston 2018, ss. XXX+306***

Po 14 latach od ukazania się ostatniego tomu *Repertorium Germanicum* („zaległy” t. 5, poświęcony pontyfikatowi Eugeniusza IV) do rąk historyków trafił tom 10, obejmujący długi pontyfikat papieża Sykstusa IV (1471–1484). Biorąc pod uwagę ogrom materiału źródłowego (samych tomów rejestrów suplik i bulli zachowało się ponad 400), przygotowanie tomu w takim czasie jest świadectwem dobrej organizacji pracy, której towarzyszyło stabilne finansowanie. W sensie ścisłym *Repertorium Germanicum* nie jest wydawnictwem źródłowym, ale swego rodzaju indeksem do źródeł proveniencji papieskiej, przechowywanych w zasobach Archiwum Watykańskiego (Archivum Secretum Vaticanum). Ze względu jednak na to, że wiele dokumentów papieskich jest mocno zestandaryzowanych oraz dzięki umiejętnemu rejestrowaniu dokumentów i zastosowaniu przemyślanego systemu silnych skrótów, użytkownik otrzymuje zbiór krótkich regestów, zawierających podobny zasób informacji, jaki znajdujemy np. w regestach w *Bullarium Poloniae*. Oprócz materiałów z Archiwum Watykańskiego wydawcy uwzględniają jeszcze księgi kancelarii papieskiej z tych archiwów, do których trafiły one w wyniku wydarzeń dziejowych, a więc – w przypadku niniejszego tomu – z rzymskiego Archivio do Stato, Archives Nationales w Paryżu, Biblioteki Watykańskiej oraz Biblioteca Nazionale we Florencji. Z oczywistych powodów *Repertorium Germanicum* nie uwzględnia natomiast oryginalnych dokumentów rozproszonych po archiwach odbiorców. Kwerenda prowadzona jest w całym zasobie Archiwum Watykańskiego,

uwzględniając wszystkie kategorie źródeł papieskich, a więc dokumentowe (supliki, bulle, brevia), skarbowe, konsystorskie i inne. Jak zwykle tom składa się z dwóch części: pierwszej z tekstem źródłowym oraz drugiej, z indeksami. Ze względu na ogrom materiału każda z nich składa się z trzech potężnych woluminów. Część tekstowa liczy aż 10 625 haseł na 2386 stronach, co czyni ten tom *Repertorium Germanicum* największym ze wszystkich dotąd opublikowanych.

Sposób opracowania i uporządkowania materiału źródłowego jest taki sam jak w poprzednich tomach, czyli regesty dokumentów i zapisek zebrane są pod imieniem osoby, do której się odnoszą. Nagłówek hasła osobowego stanowi imię ze wszystkimi dalszymi elementami identyfikacyjnymi (imię ojca, nazwisko, przydomek, miejscowość pochodzenia). W tym miejscu podawane są też wszystkie odmiany nazwy pojawiające się w cytowanych dalej źródłach, choć ze względu na zwięzłość zapisu nie jest wskazane, w którym źródle występuje konkretna forma. Następnie w ramach hasła podane są zwięzłe regesty wszystkich aktów papieskich odnoszących się do postaci w nagłówku. Ścisłej rzecz ujmując, są to te dokumenty papieskie, w których dana osoba jest podmiotem, a więc odbiorcą łaski papieskiej. W hasle nie są natomiast odnotowane te źródła, w których osoba ta jest tylko wspomniana, np. jako były posiadacz beneficjum, jako jedna ze stron w sporze itd. W takim przypadku zostanie ona odnotowana w innym hasle, poświęconym duchownemu będącemu podmiotem owych dokumentów. Zaletą takiej metody uporządkowania materiału źródłowego jest przejrzystość i łatwość wyszukania potrzebnej informacji, a ponadto istnieje możliwość prześledzenia drogi dokumentów przez urzędy kurialne. W przypadku nadania beneficjum przez papieża, co jest najczęściej spotykanym typem łaski, w jednym miejscu mamy suplikę o beneficjum, odpowiadającą jej bulle prowizyjną oraz zapiski dotyczące opłat wnoszonych w Kamerze Apostolskiej z tytułu tego nadania.

Choć metoda edycji jest identyczna we wszystkich tomach *Repertorium Germanicum*, poczynając od pierwszego, wydanego w 1916 r., to z tomu na tom daje się zauważyć podnoszenie poziomu wydawnictwa. Regesty z czasem stały się lepsze jakościowo i bardziej szczegółowe, rozbudowano też indeksy. Pewną niedoskonałością, jeśli chodzi o założenia omawianej edycji, są przyjęte ramy terytorialne. Ze względu na fakt, że prace rozpoczęto jeszcze pod koniec XIX w., *Repertorium Germanicum* obejmuje materiał odnoszący się do terytorium Niemiec w granicach sprzed I wojny światowej, które nie pokrywały się ani z granicami jednostek administracyjnych średniowiecznego Kościoła, ani z ówczesnymi granicami politycznymi. Skutkiem przyjętych założeń – szczęśliwie dla polskich historyków – edycja uwzględnia wszystkie dokumenty odnoszące się do diecezji wrocławskiej, wrocławskiej, gnieźnieńskiej (wraz z ziemiami sieradzką i łączyczką) oraz poznańskiej (wraz z eksklawą na Mazowszu). Tylko w części uwzględniana jest diecezja krakowska, zwłaszcza w sytuacjach, gdy duchowni z Małopolski kumulowali beneficja we wcześniej wymienionych „niemieckich” diecezjach metropolii gnieźnieńskiej lub gdy mieli niemieckobrzmiące nazwiska. Diecezja płocka oraz diecezje litewskie i ruskie z zasady zostały przez wydawców pominięte (poza wspomnianymi przypadkami kumulacji beneficjów). Dzięki temu, że kontakty z Rzymem duchowieństwa ze starych i bogatych diecezji były o wiele bardziej intensywne niż w przypadku znacznie uboższych diecezji wschodnich, można szacować, że w *Repertorium Germanicum* znalazło się ponad 70% polskiego materiału z Archiwum Watykańskiego. Wydawnictwo to nie może więc stanowić podstawy do całościowych studiów nad kontaktami polskiego Kościoła ze Stolicą Apostolską, ale przynosi doskonały materiał do badań nad osobami oraz diecezjami w nim uwzględnionymi. Niestety, najprawdopodobniej przygotowywany kolejny tom nie będzie już w ogóle zawierał polskiego materiału, z wyjątkiem diecezji wrocławskiej i być może wrocławskiej.

Drugą częścią omawianej publikacji, zbliżoną objętościowo do części z tekstem, są rozbudowane indeksy. Ze względu na ogromną liczbę osób i miejscowości występujących w opublikowanym materiale źródłowym, wydawcy nie przeprowadzali ich identyfikacji, byłoby to bowiem niewykonalne. Nie było więc możliwe stworzenie jednego scalonego indeksu, jaki zwykle towarzyszy mniejszym edycjom źródłowym. Zamiast tego znajdują się tu liczne indeksy, w których nazwy pozostawiono w oryginalnej wersji źródłowej. Jest to bardzo dobre rozwiązanie, pozwalające, by użytkownik mógł bez problemu dotrzeć do szukanej informacji. Konsekwencją braku identyfikacji jest występowanie tej samej nazwy osobowej lub miejscowej w odmiennych nieco wersjach w kilku różnych miejscach indeksu. Przykładowo, Stanisław z Wielunia występuje w indeksie imion jako: Stanislaus de Welen (Velon), Stanislaus de Wyclin, Stanislaus de Wiclini, Stanislaus de Wychni, Stanislaus de Wielun, Stanislaus de Wyelun (Wyellin) (t. 2/1, s. 317), a Piotr Pniewski występuje jako: Petrus Pinievski, Petrus de Pinyewy, Petrus de Pnewy, Petrus Pnyevski (Pinyewky), Petrus de Pnyewy (t. 2/1, s. 296). W tym drugim przypadku różne formy tej samej nazwy osobowej nawet nie sąsiadują ze sobą, ale rozdzielone są innymi nazwiskami. Nie jest to jednak poważną niedogodnością. Szukając konkretnej osoby, aby nie opuścić żadnej noty, trzeba po prostu przejrzeć wszystkie osoby o tym samym imieniu, a więc wszystkich Stanisławów, Piotrów itd. Drugi z indeksów wymienia osoby według nazwisk, przydomków lub imienia ojca. Trzeci jest indeks miejscowości i innych nazw geograficznych. Kolejny jest wykazem egzekutorów papieskich bulli, czyli duchownych, do których formalnie był adresowany papieski dokument (w mandatach prowizyjnych, w zależności od sytuacji, wskazywano jednego lub trzech egzekutorów). Nie byli oni odbiorcami papieskiej łaski, ale mieli dopilnować wykonania poleceń głowy Kościoła. Osobno zestawiono egzekutorów podanych w dokumentach z imienia (t. 2/2, s. 1176–1202), a osobno wymienionych tylko z tytułu (t. 2/2, s. 1202–1409). Następnie podano zestawienia wezwań kościołów (t. 2/2, s. 1411–1456) i zgromadzeń zakonnych (t. 2/2, s. 1457–1463), obszerny wykaz słów (rzeczowników i czasowników), pełniący funkcję indeksu rzeczowego (t. 2/3, s. 1467–1835), wykaz dat dokumentów i zapisek z papieskich rejestrów (t. 2/3, s. 1836–1912) oraz innych dat pojawiających się w tekstach źródłowych (t. 2/3, s. 1913–1950) i wreszcie wykaz sygnatur archiwalnych wszystkich przywoływanych źródeł (t. 2/3, s. 1951–2179). Indeksy dat oraz sygnatur są szczególnie przydatne dla badaczy pracujących w Archiwum Watykańskim. Nierzadko zdarza się, że bardzo trudno jest odczytać tekst (a zwłaszcza nazwy osobowe) w rękopiśmiennych rejestrach, a wtedy najłatwiejszym sposobem dotarcia do właściwego rejestru w *Repertorium Germanicum* jest posłużenie się datą lub sygnaturą archiwalną.

Jak już wspomniałem, ze względu na opublikowanie dużej części poloników z Archiwum Watykańskiego, *Repertorium Germanicum* jest cennym narzędziem dla polskich badaczy. Obecny tom sięga chronologicznie dalej niż *Bullarium Poloniae*, które kończy się na 1471 r., a ponadto zawartość tomów *Repertorium Germanicum* jest owocem znacznie szerszej kwerendy niż w przypadku *Bullarium Poloniae*, które zawiera niemal wyłącznie supliki i dokumenty papieskie (bulle i brevia). Zresztą wcześniejsze tomy *Repertorium Germanicum*, z materiałem sprzed 1471 r., też powinny być wykorzystywane przez polskich historyków, gdyż często mają lepiej wykonane regesty dokumentów i umożliwiają korygowanie błędów *Bullarium Poloniae*.

Polskiego użytkownika będzie interesować poprawność odczytów i stopień kompletności „polskiego” materiału, oczywiście w ramach przyjętych w omawianym wydawnictwie założeń. Ze względu na brak edycji źródeł watykańskich dotyczących Polski dla okresu 1471–1484 nie ma możliwości sprawdzenia, czy jakieś polonika zostały pominięte. Okaże się to dopiero po przeprowadzeniu systematycznej kwerendy w registrach Sykstusa IV. Dokonanie w pełni poprawnych odczytów słowiańskich (i innych obcych) nazw osobowych i miejscowych z natury rzeczy musiało być dla niemieckich wydawców problemem. Z tego względu autorzy poszczególnych tomów starają się, by nieniemieckie nazwy skontrolowali historycy z odpowiednich krajów (wśród nich był i piszący te słowa), ale należy mieć na uwadze fakt, że pełna kontrola, zwłaszcza sprawdzenie wszystkich licznych polskich nazw, wymagałaby przejrzania na miejscu w Watykanie setek wpisów w rękopiśmiennych registrach, co jest niewykonalne. Trzeba pamiętać, że w większości przypadków deformacje polskich nazw nie są wynikiem błędu wydawców, ale niewłaściwego zapisu dokonanego już przez XV-wiecznych urzędników kurialnych. Za pontyfikatu Sykstusa IV dochodzi jeszcze dodatkowa trudność, bo na dużą skalę w rękopisach występuje słabo czytelna renesansowa kursywa. Zagląjąc do niektórych manuskryptów, miałem okazję widzieć nazwy, w których czytelne było zaledwie kilka pierwszych liter, a dalszy ciąg słowa przypominał bardziej falistą linię. Bez uprzedniego zidentyfikowania takiej miejscowości poprawny odczyt był niemożliwy. Dobrym przykładem błędu popełnionego przez pisarza z XV w. jest zapisanie nazwiska Mikołaja, zmarłego plebana kościoła w Tuszynie, które wydawcy odczytali jako: *Dombus Vosky*, ale w oryginale można je odczytać jako: *Dombus Wsky*, *Dombin Wsky* lub *Dombro Wsky* (t. 1/3, nr 9479; tam też sygn. rękopisu) – prawdopodobnie chodzi o tę ostatnią wersję, która jest zniekształconym nazwiskiem *Dombrowsky*. Generalnie odczyty polskich nazw są poprawne, tzn. zgodne z tekstem źródłowym, ale kolejne poprawki ciągle są możliwe. Już po ukazaniu się omawianego tomu miałem możliwość sprawdzenia kilku nazw i niektóre odczyty można skorygować. Pleban *Albertus Hastizamleszky* (t. 1/3, nr 9484) to w rzeczywistości *Albertus Hastrzambszky*, czyli Jastrzębski, a jego kościół znajdował się nie we wsi *Sosticzina*, lecz *Gosticzina*. W innym miejscu nazwisko tego samego plebana i kanonika w Łowiczu odczytano jako *Albertus Vastezovskii*, podczas gdy w rękopisie jest *Albertus Yastrzebsky* (t. 1/3, nr 9493). *Stanislaus de Schamelbuch* to w manuskrypcie *Stanislaus de Schamothuli* (t. 1/3, nr 9486), czyli Stanisław z Szamotuł. Wyliczeni w suplice Stanisława z Wysokiego patroni kościoła w Krzemienicy to nie *Albertus Jaguella*, *Martinus Johannes Albrecht*, *Nicolaus Lypsczn et Martinus Brothlia*, ale *Albertus Jagyelka*, *Johannes Alberthi*, *Nicolaus Lypsczy et Martinus Brothka* (t. 1/3, nr 9495). Zdarzają się też proste omyłki, chyba nieuniknione przy takiej masie materiału źródłowego. Stanisław Świradzki miał prosić w suplice o nadanie kanonii gnieźnieńskiej, krakowskiej i płockiej, podczas gdy w rękopisie jest mowa o kanoniach gnieźnieńskiej, włocławskiej i płockiej (t. 1/3, nr 9491). Należy jednak podkreślić, że tego typu błędy są bardzo rzadkie.

Równoległe z *Repertorium Germanicum* ukazuje się seria *Repertorium Poenitentiarie Germanicum*, zawierająca materiał pochodzący z registrów Penitencjarii Apostolskiej, opracowany według zbliżonych zasad jak zastosowane w omówionym wyżej wydawnictwie, ale dostosowanych do specyfiki tego źródła. Poczynając od 1996 r., gdy opublikowany został tom pierwszy (pontyfikat Eugeniusza IV, 1431–1447), regularnie pojawiały się kolejne woluminy, przygotowywane przez wybitnego specjalistę, prof. Ludwiga Schmuęgo. W 2018 r. ukazał się tom jedenasty, obejmujący krótki pontyfikat Hadriana VI (1522–1523). Znajdziemy w nim również niewielką grupę duchownych z Polski. Penitencjaria jest najwyższym kościelnym trybunałem rozpatrującym sprawy sumienia (sprawy małżeńskie, przeszkody do święceń, ciężkie naruszenia prawa kanonicznego itd.). Dostarcza ona historykom niezwykle interesujących informacji, często o charakterze anegdotycznym, ukazujących realia życia owego czasu.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć, że od kilku lat tomy obu tych wielotomowych wydawnictw są dostępne online w formie bazy danych na stronie: Romana Repertoria (<http://www.romana-repertoria.net>), w zakładce Mittelalter / Renaissance (baza danych dostępna jest na stronie: <http://194.242.233.132/denqRG/index.htm>). Jest to o tyle istotne, że tylko bardzo nieliczne biblioteki w Polsce posiadają te wydawnictwa w swoich zbiorach. Obecnie baza danych obejmuje tomy *Repertorium Germanicum* od pierwszego (Klemens VII, 1378–1394) do dziewiątego (Paweł II, 1464–1471) oraz *Repertorium Poenitentiarie Germanicum* od pierwszego (Eugeniusz IV, 1431–1447) do ósmego (Aleksander VI, 1492–1503). Brak więc na razie omawianego tu najnowszego tomu dziesiątego *Repertorium Germanicum* oraz ostatnich trzech (9–11) tomów *Repertorium Poenitentiarie Germanicum*, ale niewątpliwie wkrótce i one zostaną udostępnione. Dobrze skonstruowana wyszukiwarka pozwala na wyszukiwanie dowolnej frazy, dokładnie takiej jak zadana lub podobnej w wybranym stopniu, a wyszukiwanie można zawęzić m.in. do konkretnej diecezji. Tomy *Repertorium Germanicum* od czwartego (Marcin V, 1417–1431) do dziewiątego (Paweł II, 1464–1471) da się przeglądać także według indeksów nazw osobowych i miejscowych, czyli w sposób zbliżony do korzystania z publikacji papierowej. Ponadto wszystkie dostępne tomy *Repertorium Germanicum*, poczynając od tomu pierwszego, można przeglądać według dat dokumentów oraz według sygnatur archiwalnych.

Marek Daniel Kowalski  
Uniwersytet Jagielloński

**Patrycja Wiencierz, *Kodeks Baltazara Behema jako kopiarusz. Nowe dyskusje i nowe ustalenia*, „Rocznik Krakowski”, 84, 2018, s. 7–32**

Patrycja Wiencierz podjęła się uporządkowania i wzbogacenia wiedzy na temat okoliczności powstania i sposobów użytkowania kopiarusza zwanego kodeksem Baltazara Behema, założonego na ratuszu w Krakowie w pierwszych latach XVI w. We wprowadzeniu przybliżyła w ogólnym zarysie historię badań nad kodeksem, począwszy od prac opublikowanych jeszcze w XIX w. Autorka słusznie konstatuje, że w pracach tych zajmowano się głównie datowaniem księgi, identyfikacją jej pisarza oraz interpretacją roli odegranej w tworzeniu kodeksu przez samego Baltazara Behema, ówczesnego przełożonego kancelarii miejskiej. Wciąż natomiast brakuje badań ukazujących ogólniej miejsce zajmowane przez tytułowy kodeks w historii Krakowa, jego samorządu i kancelarii. Niedostatki te ma częściowo rekompensować właśnie studium P. Wiencierz. Realizacji tego ambitnego zadania nie sprzyja niestety brak odniesień do obszernego dorobku polskiej i europejskiej literatury przedmiotu dotyczącej średniowiecznych kopiaruszy. We wstępnych rozważaniach P. Wiencierz odwołuje się jedynie do monografii Agnieszki Bartoszewicz<sup>1</sup>, która zagadnieniu kopiaruszy poświęciła jednak niewiele uwagi.

Właściwa, analityczna część studium P. Wiencierz składa się z trzech części: 1) Kodeks jako kopiarusz, 2) Kodeks jako insygnium miejskie, 3) Chronologia powstania. Taka konstrukcja wywodu budzi pewne zastrzeżenia. Wydaje się, że zagadnienie chronologii powstania kodeksu należało omówić w pierwszej kolejności. Nie do końca przekonuje też umieszczenie rozważań dotyczących udziału Behema w powstawaniu księgi w drugiej części artykułu, mającej dotyczyć symbolicznych funkcji kodeksu. Problem ten warto byłoby omówić raczej w kontekście dyskusji wokół datowania kopiarusza.

W pierwszym rozdziale studium Autorka omówiła wewnętrzne rozplanowanie zawartości kodeksu. Ze znaczną wprawą warsztatową i wnikliwością wzbogaciła ustalenia literatury przedmiotu o własne obserwacje. Wiele uwagi poświęciła zwłaszcza zależności między zawartością kodeksu Behema i tzw. kodeksu Grabowskiego, starszego krakowskiego kopiarusza, założonego prawdopodobnie w latach 70. XIV w. Słusznie zwraca również uwagę na zależność między kolejnością dokumentów w kodeksie Behema a numerami nanoszonymi zapewne od XIV w. na odwrociach oryginalnych pergaminów przechowywanych w skarbcu miejskim. Na podkreślenie zasługuje konkluzja, że zakładanie kolejnych kopiaruszy w kancelarii Krakowa zbiegało się zapewne w czasie z szerzej zakrojonymi pracami przy porządkowaniu dokumentacji w miejskim archiwum. Omawiając układ i treść wilkierzy oraz statutów cechowych w kodeksie Baltazara Behema, Autorka rozpatruje problem zależności tej części kopiarusza od tzw. drugiej kodyfikacji krakowskiej, spisanej w 1468 r. Przypomina również znaną od dawna literaturze przedmiotu wzmiankę z 1394 r. poświadczającą istnienie dwóch innych, obecnie niezachowanych, ksiąg kancelaryjnych, do których przepisano statuty cechowe, a może także wilkierze. P. Wiencierz podkreśla, że pisarz kodeksu starał się przepisać ze starszych źródeł jedynie te ustawy, które zachowały aktualność, oraz że nieraz ingerował w ich treść, dostosowując ją do obowiązujących przepisów. Konkluduje też, że choć struktura kodeksu została dokładnie przemyślana, pisarz miał wyraźne trudności w zapanowaniu nad jego zawartością.

W drugiej części studium ukazano rolę kodeksu Baltazara Behema jako miejskiego insygnium oraz narzędzia budowy oficjalnego, ideowego wizerunku krakowskiej rady miejskiej. Autorka włożyła wiele wysiłku w uprawdopodobnienie hipotezy, zgodnie z którą Behem był nie tylko pomysłodawcą i inicjatorem założenia kodeksu, lecz także jego właściwym fundatorem. Jak wspominałem, zagadnienie to ma stosunkowo niewiele wspólnego z problemem symbolicznych funkcji kodeksu. Nie wszystkie argumenty przytoczone za hipotezą o prywatnym charakterze fundacji wydają się też przekonujące. Na uwagę zasługuje niewątpliwie umieszczenie w kodeksie gmerku Behema oraz fakt, że uwypuklił on swoje zasługi przy tworzeniu księgi w liście dedykacyjnym skierowanym do rajców. Wydaje się natomiast wątpliwe, by zwyczaj nazywania kodeksu w kancelarii „Donatem” („libri privilegiorum, quem Donatum vocant”) odnosił się do pamięci o prywatnym charakterze fundacji. Rację ma raczej Waldemar Bukowski, który sądzi, że nazwa ta nawiązywała do znanego podręcznika Eliusza Donata.

W trzeciej części studium, dotyczącej chronologii powstania kodeksu Baltazara Behema, P. Wiencierz uzupełnia ustalenia poczynione w tej sprawie w ostatnim czasie przez Marcina Starzyńskiego<sup>2</sup>. Wyniki Jej rozważań wydają się przekonujące. Wstępną, uroczystą część księgi zaczęto pisać zapewne w 1503 r., przy czym możliwe, że do przepisowywania dokumentów przystąpiono nieco wcześniej, po objęciu przez Behema stanowiska pisarza miejskiego w 1500 r. Prace pisarskie ukończono najwcześniej jesienią 1504 r., po czym kodeks oddano do warsztatu iluminatorskiego lub do korektora. Następnie, pod koniec grudnia lub na początku stycznia 1505 r., księgę ofiarowano rajcom. Badaczka słusznie podejrzewa, że musiało to być wydarzenie podniosłe. Po wręczeniu kodeksu rajcom prowadzono przy nim jeszcze drobne prace, m.in. uzupełniając jego zawartość o odpis dokumentu Aleksandra Jagiellończyka z 19 II 1506. Księga pozostała jednak nieukończona. Zdaniem P. Wiencierz, kodeks Baltazara Behema zgodnie z intencjami jego twórców nigdy nie miał pełnić funkcji kopiarusza *sensu stricto*, będąc przede wszystkim miejskim insygnium.

Omawiany artykuł znacząco pogłębia wiedzę na temat czasu i okoliczności powstania tytułowego kodeksu oraz jego zależności od starszych materiałów rękopiśmiennych, które użytkowano w kancelarii miasta Krakowa. Niedosyt pozostawia natomiast sposób, w jaki potraktowano zagadnienie jego symbolicznych funkcji. Wzbogacenie tej partii rozważań wymagałoby jednak pogłębienia znajomości europejskiej literatury przedmiotu dotyczącej kopiaruszy i wprowadzenia do badań elementów analizy porównawczej.

<sup>1</sup> A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.

<sup>2</sup> M. Starzyński, *Kto był pisarzem kodeksu Behema?*, „Rocznik Krakowski”, 73, 2007, s. 61–71.

Chciałbym w tym miejscu odwołać się do jeszcze innej kwestii związanej z interpretacją kodeksu Baltazara Behema, zasygnalizowanej przez P. Wiencierz we wcześniejszym artykule<sup>3</sup>. Autorka twierdzi, że kodeks mógł być wykorzystywany przy składaniu przysięg w trakcie ceremonii zaprzysiężenia nowych członków rady miejskiej. Koncepcja ta, choć zdecydowanie zasługuje na mocniejsze osadzenie w literaturze przedmiotu i materiale porównawczym, przedstawia się wielce interesująco w kontekście nowszych ustaleń Badaczki w sprawie czasu ukończenia kodeksu. Przypomnijmy, że kopiarz miał zostać ofiarowany rajcom na przełomie grudnia 1505 i stycznia 1506 r. P. Wiencierz twierdzi nawet, że „nieukończenie księgi związane było z pośpiechem – bardzo możliwe, że istniał ostateczny termin, w którym Baltazar Behem chciał (bądź musiał) sprezentować radzie miejskiej ów kopiarz” (s. 30). Uwzględniając fakt, że na początku XVI w. wybory do rady miejskiej w Krakowie odbywały się z dużą regularnością właśnie w styczniu<sup>4</sup>, można postawić hipotezę, że powodem, dla którego nieukończony kodeks Baltazara Behema wręczono radzie miejskiej w pośpiechu pod koniec 1505 lub na początku 1506 r., była zbliżająca się elekcja rajców.

Piotr Okniński  
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla  
Polska Akademia Nauk  
Warszawa

***Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem, t. 1: Epistulae et acta Caesaris Speciani 1592–1598, cz. 1: Mai 1592–Dezember 1592, cz. 2: Januar 1593–Dezember 1593, cz. 3: Januar 1594–Dezember 1594, wyd. Alena Pazderová, Archivum Nationale, Praeae 2016, ss. 2074***

Wychodząc naprzeciw potrzebom badaczy, gdy chodzi o krytyczne wydanie bogatej korespondencji odnoszącej się do działalności nuncjusza papieskiego Cesarego Speciana, przebywającego w latach 1592–1598 przy dworze cesarza Rudolfa II w Pradze i Ratyzbonie, na półkach księgarskich ukazał się, przez wiele lat oczekiwany, pierwszy tom kodeksu, liczący trzy części i gromadzący dokumenty z lat 1592–1594. Wydania tego ambitnego zadania podjęła się dr Alena Pazderová, zasłużony historyk, na co dzień kierownik 1 Oddziału – Narodowego Archiwum w Pradze (1. Oddělení – Národní archiv v Praze), działająca pod auspicjami swojej instytucji, a także Czeskiego Instytutu Historycznego w Rzymie (Istituto Historico Bohemico Romae).

Praca zawiera wstęp i wprowadzenie czeskiego wydawcy, napisane w języku niemieckim, a także pokaźny zbiór 868 dokumentów, sporządzonych głównie w XVI-wiecznym języku włoskim. Wyjątek stanowią trzy pisma papieża Klemensa VIII (Ippolito Aldobrandini) do Cesarego Speciana, zredagowane 22–23 V 1592, które sporządził po łacinie jego sekretarz Marcello Vestri Barbiani. Zgodnie z zasadami edytorskimi każdy produkt kancelaryjny opatrzony został numerem porządkowym, datą i miejscem wystawienia, wzmianką o instytucji przechowującej jego oryginał lub kopię (wraz z sygnaturą), a także informacją o ewentualnym wydaniu drukiem całości dokumentu lub rejestru. W tym ostatnim przypadku bardzo pomocne dla czeskiego edytora okazało się monumentalne, pięciotomowe dzieło autorstwa arcybiskupa Ferrary – Natalego Mosconiego *La nunziatura di Praga di Cesare Speciano (1592–1598) nelle carte inedite vaticane e ambrosiane* (Brescia 1966–1967). Oprócz niego wykorzystano również bogate zbiory rękopiśmienne, które udostępniły następujące zagraniczne instytucje: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede di Roma, Archivio di Stato di Firenze, Archivio di Stato di Roma, Archivio di Stato di Torino, Archivio Segreto Vaticano, Biblioteca Ambrosiana – Milano, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Österreichisches Staatsarchiv) – Wien, nie licząc czeskich: Národní knihovna České republiky – Praha oraz Národní archiv – Praha.

Tekst każdego pisma czeski wydawca poprzedził krótkim streszczeniem w języku niemieckim, co należy uznać za w pełni zasadne. Ułatwi to korzystanie z recenzowanej publikacji badaczom znającym niemiecki, którzy mogą mieć problemy ze sprawnym posługiwaniem się językiem starowłoskim. Nie należy przy tym zapominać, że habsburski dwór cesarski, przy którym działał Cesare Speciano, posługiwał się głównie niemieckim, a wtręty w tym języku znaleźć można w korespondencji papieskiego nuncjusza. Pomocny w korzystaniu z publikacji jest także fachowo zrobiony aparat przypisów, dwa wykazy zastosowanych skrótów (wyrażeniowych, wykorzystywanych publikacji), a także obszerny 74-stronicowy indeks nazw osobowych i geograficznych, wydrukowany mniejszą czcionką, sporządzony przez A. Pazderová. W takiej formie pozwala on czytelnikowi sięgać precyzyjnie po interesujący go, unikalny materiał źródłowy, zamieszczony w autentycznych tekstach z epoki. Niestety, indeks zawiera również drobne luki, jak np. brak wzmianki na temat wspomnianego już sekretarza papieskiego Marcello Vestri Barbiano, redagującego dokumenty Stolicy Apostolskiej w czasach pontyfikatów Grzegorza XIV, Innocentego IX, a zwłaszcza Klemensa VIII, kiedy działał na dworze cesarskim Cesare Speciano.

Pojawienie się książki w Czechach jest o tyle ważne, że uwypukla brak podobnej publikacji w Polsce, gdy chodzi o korespondencję nuncjatury papieskiej z końca lat 90. XVI w. Jedynie piętnasty tom monumentalnego dzieła pt. *Acta Nuntiaturae Polonae* (wyd. L. Jaromiński, Kraków 2000) zawiera zaledwie listy i akta z okresu od 1 XII 1591 do 31 XII 1592, czyli z początkowych lat działalności na ziemiach polskich nuncjusza Germanica Malaspiny.

<sup>3</sup> P. Wiencierz, „*Iuramentum*” na inaugurację władzy w mieście średniowiecznym. *Przykład Krakowa*, Czas. Pr. Hist., 69, 2017, nr 2, s. 331–352.

<sup>4</sup> Z. Noga, *Urzednicy miast Krakowa, cz. 2: 1500–1794*, Kraków 2008, s. 3 n.

Teksty zawarte w recenzowanej publikacji bezpośrednio odnoszą się do istotnych przemian religijno-społecznych, jakie dokonywały się w drugiej połowie XVI w. w Europie Środkowej, a zwłaszcza na terenie Rzeszy, w skład której wchodziły wówczas ziemie Korony Czeskiej, łącznie z Czechami, Morawami, Śląskiem i Łużycami. Chodzi o postępy reformacji i próby ograniczenia jej rozmiarów przez czynniki kościelne, popierane przez cesarza Rudolfa II i jego zauszników, choć nie do końca konsekwentnie, by nie narazić się wpływowym zwolennikom nowej religii – północnoniemieckim i czeskim feudałom. Jak ważne miejsce w strategii papieża Klemensa VIII zajmowała sprawa powstrzymania wpływów szerzącego się na obszarze Rzeszy protestantyzmu, może świadczyć fakt, że pojęcia „Luter” i „luteranizm” pojawiają się w bogatej korespondencji jego nuncjusza aż 41 razy, „kalwinizm” – 35 razy, „Hus” i „husytyzm” zaś – 10 razy. Retoryka stosowana przez stronę katolicką była konsekwentnie niechętna wobec wyznawców nowych prądów religijnych i w takim też duchu Cesare Speciano usiłował oddziaływać na dwór cesarski, pisząc o zagrożeniu wiary, Kościoła i jedności państw chrześcijańskich. Nieumiejętne rozwiązywanie przez administrację habsburską nabrzmiałych zadrażnień religijnych na ziemiach Korony Czeskiej stanęło w przyszłości główną przyczyną wybuchu wojny trzydziestoletniej.

Istotnym problemem dla dworu cesarskiego, co znajduje odbicie w wydanej drukiem korespondencji, był ponadto toczący się konflikt z Imperium Osmańskim o wpływy na terenie ówczesnych Węgier. Przykuwał on uwagę papieskiego legata w sposób szczególnie, czego potwierdzeniem jest treść blisko dwóch setek pism, jakie odnalazła A. Pazderová, umieszczając je w swoim monumentalnym dziele. Informują one, że początkowo drobne potyczki i starcia z Turkami doprowadziły w 1593 r. do wybuchu regularnych działań zbrojnych, zwanych „długą wojną” habsbursko-osmańską. Obie strony konfliktu chętnie sięgały po posiłki zbrojne swoich wasali i sojuszników. Jednym z ciekawych epizodów tych wydarzeń, wzmiankowanym wielokrotnie na kartach opublikowanych listów, było niespodziewane przejście w 1594 r. przez terytorium Rzeczypospolitej na Węgry wojsk tatarskich, które połączyły się nad Dunajem z głównymi siłami tureckimi, pod wodzą wielkiego wezyra Koca Sinan Paşa (Pascha/Bassà). Wydarzenie to doprowadziło do zadrażnień we wzajemnych relacjach między dworem krakowskim a praskim. Habsburgowie, a także wspomniany już nuncjusz papieski Cesare Speciano, chyba trochę nie bez racji, podejrzewali, że przejście groźnych wojowników spod znaku Półksiężycy przez ówczesne ziemie Rzeczypospolitej, przy niemal całkowitej bezczynności władz polskich (król Zygmunt III przebywał wówczas w Szwecji), odbyło się za cichym przyzwoleniem głównego architekta polityki zagranicznej dworu krakowskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego, znanego ze swojej antyhabsburskiej postawy. Choć niczego nie udowodniono, a Zamoyski robił wszystko, co mógł, aby oddalić zarzuty, niemniej wysuwane oskarżenia znalazły żywe odbicie w bogatej korespondencji z okresu od lipca do listopada 1594 r., jaka wywiązała się między Cesarem Specianem a papieskim siostrzeńcem Cinzio Passerim Aldobrandinim, ówczesnym sekretarzem Stolicy Apostolskiej i tytułarnym kardynałem diakonem San Giorgio w Velabro (święcenia kapłańskie przyjął dopiero w 1605 r.).

Opublikowane pisma zawierają również wzmianki o zakulisowych planach dworu habsburskiego pozyskania do walki z Turkami i Tatarami bitnych Kozaków zaporoskich, formalnie poddanych króla polskiego Zygmunta III Wazy. Związek z tą sprawą miały dwie ważne misje, datowane na 1594 r.: do Pragi – dowódcy kozackiego Stanisława Chłopickiego oraz na Ukrainę – cesarskiego posła Ericha Lassoty von Steblau, Ślązaka pochodzącego z Błażejowic niedaleko Raciborza. W korespondencji znaleźć można również wzmianki o poselstwach innych dyplomatów habsburskich: szlachcica Mikołaja Warkocza *vel* Niclasa Warkotscha na dwór wielkiego księcia moskiewskiego Fiodora Iwanowicza (w latach 1593–1594, 1594–1595) i Johanna Matthäusa Wackera von Wackenfels na spotkanie z przedstawicielami polskiego sejmu, którzy przyjmowali go pod nieobecność króla Zygmunta III Wazy (1594). Co ciekawe, wszyscy wspomniani tu dyplomaci cesarscy pochodzili ze Śląska, a więc z pewnością znali polski, co ułatwiało im porozumiewanie się językiem słowiańskim z establishmentem ziem i krajów, do których się udawali, aczkolwiek zgodnie z protokołem dyplomatycznym towarzyszyli im również tłumacze. Sporo miejsca w pismach nuncjusza Cesarego Speciana, czemu zresztą trudno się dziwić, zajmowała misja wybitnego jezuitę i papieskiego nuncjusza Aleksandra Komulovića *vel* Alessandra Comuleo. Ten zaufany Klemensa VIII, rodem ze Splitu w Dalmacji, doskonale operujący językiem łacińskim, włoskim i południowosłowiańskim, krążył w latach 1593–1597 po Europie, odwiedziwszy m.in. Wenecję, Wiedeń, Pragę, Sicz Zaporoską, Moskwę, Wilno, Warszawę, Alba Julię (Gyulafehérvár), usiłując bezskutecznie zainteresować tamtejsze ośrodki decyzyjne ideą ligi antytureckiej, którą zamierzał powołać Klemens VIII. Wzmiankując w swoich listach o działalności różnych wysłanników, Cesare Speciano odnotował także, podjętą w latach 1593–1594, misję habsburskiego kuriera na dwór moskiewski Michaela Schielego, którego jednak A. Pazderová z niewiadomych powodów nazywa posłem (s. 2059). Nietuzinkową postacią, opisaną w korespondencji wspomnianego tu papieskiego legata, był znany szarlatan, alchemik i poszukiwacz przygód Girolamo Scotto z Piacenzy, nazywany też Hieronimus Scottus Piacentinus, bynajmniej nie Placentinus, jak go określono w recenzowanym dziele (s. 413, 2059), który pojawił się na dworze w Pradze pod koniec 1592 r., a którego otoczenie chorego psychicznie cesarza Rudolfa II wykorzystywało do podejmowania wątpliwych misji dyplomatycznych, najpewniej o charakterze szpiegowskim.

Oczywiście w polu zainteresowania Cesarego Speciana nie znajdowały się same tylko Włochy oraz państwa Europy Środkowej i Wschodniej, ale również – co Wydawczyni skrupulatnie odnotowała – kraje leżące w zachodniej i północnej części kontynentu, jak np. Francja, Anglia, Hiszpania, Portugalia i Szwecja, a nawet państwa leżące poza Europą. Chodzi tutaj głównie o Persję, nie licząc Imperium Osmańskiego i ziem podporządkowanych przez tureckich sułtanów, np. Egiptu. Skomplikowane interakcje polityczne pomiędzy monarchami poszczególnych państw, krążące po Europie obiegowe opinie i ciekawostki natury obyczajowej, które na kartach bogatej korespondencji z tamtych czasów ukazała A. Pazderová, zmuszały ją, jako Edytorcę, do wyjątkowo uważnej lektury i analizy starych tekstów, częstokroć zachowanych tylko w postaci szczątkowych rękopisów. W celu dokonania ich czytelnej edycji konieczną stała się ingerencja wydawcy w sam tekst, poprawienie ewidentnych błędów, zarówno ortograficznych, jak i interpunkcyjnych. Nie zdecydowała się ona jednak, poza nielicznymi



wyjątkami, na wprowadzenie, dla lepszego zrozumienia starych zapisów, dodatkowych wyrazów, sygnalizowanych nawiasami kwadratowymi. Bynajmniej nie jest to spostrzeżenie krytyczne, a jedynie próba zwrócenia uwagi na ten fakt, nieodosobniony zresztą we współczesnych wydawnictwach źródłowych, również polskich.

A. Pazderová wykazała się bardzo dobrą znajomością języka starowłoskiego i łaciny, nie licząc języka niemieckiego. Na uwagę zasługuje jej metodologiczna poprawność edytorska, znakomita orientacja w poruszanej tematyce, jak również umiejętność rzeczowego i dokładnego przebadania spuścizny wspomnianego tu wielokrotnie Cesarego Speciana. Sposób, w jaki to uczyniła, zasługuje na pełne uznanie. Docenić należy również starania wydawnictwa Narodowego Archiwum w Pradze (Národní archiv v Praze) za estetykę książki, wyrazisty druk, dobry papier, pomimo zauważalnej miękkiej okładki dzieła. Pozostaje wyrazić nadzieję, że recenzowana publikacja zainteresuje historyków zgłębiających dzieje wczesnej epoki nowożytnej na całym kontynencie europejskim, a nawet poza jego granicami.

Norbert Mika  
Warszawa

**Jacob Heinrich von Flemming, *Mémoires concernant l'élection d'Auguste II pour roi de Pologne et les débuts de la guerre du Nord (1696–1702)*, wyd. Urszula Kosińska, tłum. Krystyna Zaleska [z franc.], Maria Gołębiowska-Bijak [z niem.], Prace Instytutu Historycznego UW, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historyczny UW, Fundacja Lanckorońskich, Warszawa 2017, ss. 501; Janusz Antoni Wiśniowiecki, *Ilias Polski (1700–1710)*, wyd. Przemysław Romaniuk, Jacek Burdowicz-Nowicki, Wydawnictwo Neriton, Fundacja Lanckorońskich, Warszawa 2018, ss. 329**

Obie książki, opublikowane starannie przez Wydawnictwo Neriton dzięki finansowej pomocy zasłużonej dla wspierania edycji źródeł historycznych Fundacji Lanckorońskich, to nie tylko kolejne wydawnictwa wprowadzające do obiegu naukowego ważne teksty źródłowe z początków XVIII w. Obie są także wynikiem intensywnych badań w archiwach i bibliotekach – Urszuli Kosińskiej w saskich i polskich, a Przemysława Romaniuka i Jacka Burdowicza-Nowickiego w polskich oraz ukraińskich.

Nieomal równolegle w starannym opracowaniu edytorskim ukazały się wspomnienia wybitnych polityków, a jednocześnie zacieklej antagonistów na polsko-litewskiej scenie politycznej czasów Augusta II. Autor pierwszych, Jakub Henryk Flemming, od początku polskiej przygody elektora saskiego pozostawał jego bliskim doradcą i współpracownikiem, a od 1706 r. był szefem *sui generis* saskiego rządu, czyli Tajnego Gabinetu. Z kolei Janusz Wiśniowiecki początkowo zaliczał się do zwolenników Augusta II, ale po kilku latach zmienił front i wspierał przeciwników saskiego panowania w Rzeczypospolitej. Do kulminacji tej rywalizacji doszło w latach 1714–1717. Wiśniowiecki był jednym z inspiratorów antysaskich wystąpień szlachty małopolskiej, 26 XI 1715 kierował obradami zjazdu w Tarnogrodzie, gdzie proklamowano konfederację generalną, a później był jej szarą eminencją<sup>1</sup>. Z kolei Flemming jako głównodowodzący wojsk saskich w Rzeczypospolitej na przełomie 1715 i 1716 r. walczył i negocjował z konfederatami w Małopolsce, a potem reprezentował Augusta II w rokowaniach zakończonych traktatem warszawskim zatwierdzonym przez tzw. sejm niemy 1 II 1717. Oba omawiane tu wydawnictwa nie dotyczą jednak epoki konfederacji tarnogrodzkiej – *Mémoires* Flemminga obejmują lata 1696–1702 i są ważnym źródłem do początków panowania Augusta II, a *Ilias Polski* Wiśniowieckiego koncentruje się na pierwszym dziesięcioleciu wojny północnej, kiedy to autor występował przeciw współpracującej ze Szwedami rodzinie Sapiehów, a więc opowiadał się jeszcze po stronie saskiej.

Edycja *Mémoires* Flemminga, oparta na rękopisach przechowywanych w II Oddziale Saskiego Archiwum Państwowego, czyli w Hauptstaatsarchiv Dresden, składa się z dwóch części. Pierwsza ma charakter naukowy. Druga, określana przez Urszulę Kosińską jako edycja popularnonaukowa, to dokonane przez Krystynę Zaleską i Marię Gołębiowską-Bijak przekłady tekstów francuskich i niemieckich na język polski. Część pierwsza opatrzona jest obficie przypisami rzeczowymi i tekstowymi w języku francuskim. Przekład polski w części drugiej ma już tylko niezbędne dla zrozumienia narracji przypisy rzeczowe. Niżej koncentrować się będziemy na charakterystyce pierwszej, naukowej części, choć poniższe uwagi w znacznym stopniu odnoszą się też do polskiego tłumaczenia, którego struktura (wyjawszy przypisy) odwzorowuje część pierwszą.

Lekturę pracy rozpocząć należy od wprowadzenia (*Introduction*, s. 9–44) opracowanego przez Urszulę Kosińską. Za szczególnie cenne uznać w nim trzeba krótkie, ale wyczerpujące omówienie stanu badań (s. 12–19) oraz charakterystykę złożonego materiału źródłowego, który stał się podstawą edycji (s. 22–28). Bez uważnego zapoznania się z tymi ustaleniami nie da się w pełni docenić wysiłku włożonego w opracowanie tego wydawnictwa. Po rozważaniach dotyczących autorstwa poszczególnych części podstawy źródłowej (Flemming lub jego sekretarze), próbie identyfikacji tajemniczej „Madame”, która miała być

<sup>1</sup> E. Janas, *Konfederacja tarnogrodzka – demokratyczny ruch szlachecki*, w: *Konfederacja tarnogrodzka i jej tradycje*, red. R. Szczygiel, Tarnogród 1995, s. 29–40; A.A. Witusik, *Przywódcy konfederacji tarnogrodzkiej*, w: tamże, s. 41–53.

inspiratorką powstania pamiętników oraz analizie ewentualnych politycznych motywów ich napisania, znajdujemy tu krótkie, ale instruktywne omówienia zasad edycji obu – francuskiej i polskiej – części pracy.

Edycja tekstu źródłowego składa się – zgodnie ze strukturą podstawy źródłowej – z trzech części. Pierwsza część *Mémoires* omawia z perspektywy Flemminga wydarzenia w Rzeczypospolitej w okresie od śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 po połowę 1698 r., a przede wszystkim elekcję Augusta II w 1697 r., której pamiętnikarz był jednym z głównych aktorów. Znacznie krótsza część druga z tej samej perspektywy omawia rozwój sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej od spotkania Augusta II z carem Piotrem I w Rawie Ruskiej w połowie sierpnia 1698 r. po początek wojny północnej, czyli nieudaną próbę opanowania Rygi przez wojska saskie wiosną 1700 r. Część trzecia, przygotowana zapewne przez sekretarzy Flemminga, to chronologicznie ułożone informacje o jego działaniach od końca marca 1700 po wiosnę 1702 r. W aneksie umieszczono kilka związanych z pamiętnikami dokumentów: brulionową wersję wstępu Flemminga do pamiętników, jego list do Jana Jerzego Przebendowskiego z początku czerwca 1697 r., opublikowany na łamach *Theatrum Europaeum* (t. 15), a sporządzony na podstawie fragmentu pamiętników opis elekcji Augusta II 26–28 VI 1697, wreszcie notatkę urzędową z 1733 r. informującą o zawartości wyjętego ze spuścizny po Flemmingu pakietu dokumentów, gdzie m.in. znajdowały się rękopisy jego pamiętników. Edycję uzupełniają wykazy skrótów i spożytkowanych rękopisów, bibliografia źródeł drukowanych oraz cytowanych opracowań i wykorzystanych wydawnictw encyklopedyczno-słownikowych, a także przygotowane z dużym nakładem pracy indeksy – osobowy i geograficzny.

Przygotowana przez najbliższego doradcę Augusta II relacja z przebiegu jego elekcji oraz pierwszych lat panowania nie tylko istotnie uzupełnia naszą wiedzę o wypadkach lat 1696–1702, ale przede wszystkim ukazuje je z saskiej perspektywy. Jak słusznie zaś zauważyła na wstępie U. Kosińska był to punkt widzenia dotąd najslabiej rozpoznany. Uważna i krytyczna analiza relacji Flemminga bez wątpienia pomoże rozproszyć wiele niejasności związanych z genezą i początkami panowania Augusta II, a także przebiegiem samego aktu elekcyjnego z 1697 r.

Edytorce należą się wyrazy uznania za wysiłek włożony w zgromadzenie, identyfikację i opracowanie trudnego materiału archiwalnego oraz jego wstępną analizę z wykorzystaniem kompletnej literatury przedmiotu – od wydawnictw XVIII-wiecznych po ustalenia badaczy współczesnych. Wysoki poziom kompetencji źródłoznawczych i opanowania warsztatu spowodowały, że wyniki tych analiz zreferowane w *Introduction* trudne będą do zakwestionowania, choć bez rozstrzygnięcia pozostaje pytanie o to, spod czyjej ręki wyszły poszczególne partie *Mémoires*, a propozycja rozszyfrowania tajemniczej „Madame” inspirującej pamiętnikarza jako Urszuli Katarzyny z Alten-Bokumów Lubomirskiej, czyli późniejszej księżnej cieszyńskiej, pozostaje tylko hipotezą. Dla oceny tego wydawnictwa nie są to jednak sprawy najważniejsze.

Docenić należy także wysiłek Edytorki i współpracujących z nią Tłumaczek w przygotowaniu ostatecznej wersji tekstu oraz obszernego aparatu. Wymagało to wysokiego poziomu wydawniczej akrybii i – choć szczegółowe reguły edycji są w zasadzie kwestią konwencji – to trzeba stwierdzić, że model przyjęty w tym opracowaniu wydaje się odpowiedni. Oczywiście w tak obszernym i trudnym tekście nie mogło się obejść bez drobnych potknięć, szczególnie przy objaśnieniach nazw miejscowych i imion własnych. Są to jednak rzeczy o trzeciorzędnym znaczeniu – wspominam o nich tylko z recenzenckiego obowiązku. I tak np. objaśnienie nazwy Temiswar (s. 48, przyp. 1) zidentyfikowanej jako nazwa miasta po polsku nazywanego Temeszwar z adnotacją, że obecnie jest to „Timisoara en Roumanie” po pierwsze grzeszy drobnym błędem literowym – winno być Timișoara, a poza tym przydałaby się informacja, że miasto jest stolicą historycznie związanego z Siedmiogrodem Banatu, a jego pierwotna, węgierska nazwa to Temesvár.

Na s. 61 w przyp. 40 znajdujemy inną wątpliwą nazwę geograficzną: niemieckie określenie Hinterpommern (w języku polskim tłumaczy się je zwykle dość niefortunnie jako Pomorze Tylnie, choć zapewne lepsze byłoby określenie Wewnętrzne lub Dalsze) oddano po francusku jako „Poméranie antérieure”. Być może taka jest obecna francuska konwencja nazewnictwa, ale dosłownie znaczy to przecież „Pomorze poprzednie” lub „wcześniejsze”, a nawet „zewnętrzne”. Gdyby chcieć dosłownie przekładać niemieckie Hinterpommern to powinno być „Poméranie arrière”. Może lepiej istotę rzeczy polegającą na potrzebie odróżniania Vorpommern od Hinterpommern oddałyby terminy odpowiednio „extérieure” i „intérieure” lub „inférieure”?

Na s. 64 w przyp. 51 mowa o trzech synach Jana III Sobieskiego, którzy nie wiadomo dlaczego wstępują tu z imionami w wersji francuskiej, a więc jako Jacques, Alexandre i Constantin. W następnym przypisie pojawia się ich siostra Teresa Kunegunda, której (jako panującej elektorowej bawarskiej?) zachowano jednak polską formę imion, tak zresztą jak i matce tego rodzeństwa – urodzonej Francuzce – notowanej jednak nie jako Marie Casimire, a jako Maria Kazimiera. Tak samo – i słusznie – nie tłumaczono imion licznych Polaków wspomnianych w przypisach.

Przywołuję tu przykłady pewnej niekonsekwencji, które pokazują może nie tyle błędy edycji, co rodzaj i skalę trudności, z którymi radzi sobie musiały Edytorka i Tłumaczki. Podsumowując, wypada stwierdzić, że otrzymaliśmy bardzo pożyteczne i wzorowo opracowane wydawnictwo źródłowe, które służyć będzie w przyszłości nie tylko polskim historykom.

Druga z wymienionych na początku edycji to także wynik żmudnych i wieloletnich badań, najpierw Przemysława Romaniuka, a potem także Jacka Burdowicza-Nowickiego. Można sądzić, że wydawnictwo to ostatecznie rozwiązuje zagadkę autorstwa „pamiętnika Ignacego Olszowskiego” lub „kroniczki litewskiej”, bo pod takimi określeniami źródło to funkcjonowało w tekstach nielicznych polskich historyków, którzy mieli okazję korzystać z różnych jego rękopiśmiennych wersji<sup>2</sup>. Po raz pierwszy hipoteza identyfikująca Janusza Wiśniowieckiego jako autora ogłoszona została przez P. Romaniuka w 2010 r.<sup>3</sup>

<sup>2</sup> Określenie „kroniczka litewska” wprowadził Józef Feldman, który korzystał ze spalonego w 1944 r. rękopisu Wiśniowieckiego; zob. J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925.

<sup>3</sup> P.P. Romaniuk, „*Ilias Polski*” księcia Janusza Antoniego Wiśniowieckiego, czyli „kroniczka litewska” i pamiętniki Ignacego Olszowskiego, *Kwart. Hist.*, 117, 2010, nr 3, s. 71–78.

Ostatecznie potwierdzona została odnalezieniem przezeń w 2015 r. w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej trzech nieznanych rękopisów *Iliasa Polski*, z których jeden okazał się oryginałem z odręcznymi poprawkami Wiśniowieckiego.

Podstawą obecnej naukowej edycji relacji Wiśniowieckiego o wypadkach politycznych w Rzeczypospolitej pierwszych jedenastu lat XVIII w. są dwa rękopisy – Biblioteki Jagiellońskiej, który obejmuje narrację za lata 1700–1706 i 1710 oraz Lwowskiej Naukowej Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (dawniej w Ossolineum), który obejmuje lata 1708–1709. Brakujący w obu tych rękopisach tekst za rok 1707 i część 1708, który znajdował się w spalonym w 1944 r. rękopisie Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie, został częściowo zrekonstruowany na podstawie odpowiednich fragmentów przywoływanej wyżej książki Józefa Feldmana, który obficie cytował i streszczał ten rękopis.

Edycje rozpoczyna wstęp (*Od wydawców*, s. 7–43), w którym omówiono najważniejsze źródła narracyjne dla dziejów Polski początków XVIII w., scharakteryzowano postać Janusza Wiśniowieckiego oraz jego twórczość historyczną i literacką. Następnie Wydawcy szczegółowo przedstawili podstawę wydania, losy znanych nam obecnie rękopisów *Iliasa Polski*, ich dotychczasowe wykorzystanie w historiografii, a także wcześniejsze próby edycji. Część wstępną kończą informacje o zasadach obecnej edycji. Jako punkt wyjścia przyjęto wielokrotnie krytykowaną, ale ciągle wykorzystywaną instrukcję Kazimierza Lepszego z 1953 r.<sup>4</sup> Wydawcy uznali jednak, że specyfika podstawy źródłowej wymaga znacznych od niej odstępstw, szczególnie w zakresie modernizacji pisowni – do konsekwencji tej decyzji wypadnie jeszcze powrócić.

Na s. 45–298 znajdujemy zrekonstruowany z trzech różnych podstaw tekst dzieła Wiśniowieckiego, które autor na karcie tytułowej określił jako relację spraw historyczno-rodzinnych. Być może nawiązał w ten sposób do tytułu dzieła Andrzeja Chryzostoma Załuskiego<sup>5</sup> opublikowanego w latach 1709–1711, a więc tuż przed zredagowaniem *Iliasa Polski*, co wedle przekonujących ustaleń Wydawców miało miejsce w latach 1711–1712. Po karcie tytułowej z odręcznymi poprawkami autora następują dwa obszerne cytaty z Pliniusza i Seneki, a następnie wprowadzenie, w którym jako autor prezentuje się sekretarz Janusza Wiśniowieckiego – ks. Ignacy Olszowski. Sądząc po formie tych poprzedzających właściwą narrację tekstów oraz charakterystycznym, a nie bardzo trudnym do przejrzania maskowaniu osoby autora, nie można wykluczyć, że brał on pod uwagę druk swej pracy.

Zasadnicza część edycji to tekst *Iliasa Polski* podzielony na jednaście rozdziałów relacjonujących wypadki kolejnych lat od 1700 do 1710 r. – jest to więc rodzaj kroniki pisanej z indywidualnej perspektywy uczestnika wydarzeń. Rozdział pierwszy za rok 1700 (s. 52–87) jest najdłuższy ze wszystkich, a to dlatego, że autor relację z wypadków tego roku poprzedził długim, sięgającym początków XVII w. (i niekiedy mocno bałamutnym) wprowadzeniem mającym wyjaśniać genezę wojny północnej. Dopiero na s. 66 rozpoczyna się właściwa narracja pamiętnikarska, gdzie najciekawszy jest niewątpliwie opis starcia orszaku książąt Wiśniowieckich z ludźmi hetmana wielkiego litewskiego Jana Kazimierza Sapięhy w Wilnie 25 IV 1700.

Kolejne rozdziały omawiające wypadki wojny północnej na terenie Rzeczypospolitej z perspektywy uczestnika wydarzeń mają różną objętość (najkrótsze dotyczą lat 1703 i 1708), ale ich wspólną cechą jest nieporadność językowa. Jest to zapewne efekt starań o utrzymanie narracji w barokowym stylu wysokim w połączeniu z kompletnym brakiem talentu literackiego i mizernymi kompetencjami pisarskimi. Ponieważ nie można wykluczyć, że rękopisy, które stały się podstawą edycji, są efektem wspólnego wysiłku Wiśniowieckiego i jego sekretarzy, nie da się rozdzielić odpowiedzialności za formę dzieła. Niekiedy mamy do czynienia ze sformułowaniami tak stylistycznie i gramatycznie wadliwymi, że aż trudnymi do zrozumienia, a więc i analizy. Przykładem opis podjętej przez wojewodę sandomierskiego Stanisława Morsztyna w 1708 r. próby rekonfederacji województwa sandomierskiego (s. 239 n.) czy relacji pomiędzy Stanisławem Leszczyńskim a starostą bobrujskim Janem Sapięhą w 1709 r. (s. 244 n.). Długie zdania, kompletne lekceważenie interpunkcji, błędy gramatyczne, a wreszcie pozbawiona zasad pisownia powodują, że Edytorzy stanęli przed trudnym zadaniem.

Przechodząc od charakterystyki tekstu do omówienia edycji, zacząć chciałbym od podjętego przez Wydawców wysiłku celem uzupełnienia utraconego w 1944 r. fragmentu tekstu *Iliasa* za 1707 r. O ile próbę tę uznać można za generalnie pożyteczną, to jednak stwierdzić trzeba, iż zaczerpnięte z przywoływanej wyżej pracy J. Feldmana fragmenty w niewielkim tylko stopniu rekompensują utracony oryginał. Te cytaty i streszczenia dają tylko ogólną orientację w kwestii zawartości utraconej oryginalnej narracji Wiśniowieckiego, ale na ich podstawie nie da się dokonać rekonstrukcji tekstu rozdziału relacjonującego wydarzenia 1707 r.

O ile nie w pełni satysfakcjonujący efekt próby rekonstrukcji zaginionego tekstu jest skutkiem stanu zachowania źródła i nie można tu mieć żadnych pretensji do Wydawców, to inaczej oceniamy odstępstwa od standardów instrukcji wydawniczej z 1953 r. Poważne wątpliwości budzi rezygnacja z konsekwentnego ujednoczenia pisowni i wprowadzenie różnych form modernizacji. Wątpliwe wydaje się też pieczołowite zachowywanie zniekształconej pisowni nazwisk, szczególnie obcych – szwedzkich i niemieckich oraz nazw miejscowych, a nawet wyrazów pospolicznych. Wydawcy uzasadniają to (s. 40) chęcią oddania cech języka i pisowni charakterystycznych dla autora i różnych redaktorów – sekretarzy przepisujących jego relację. Być może obconości te okazały się interesujące dla językoznawców, ale dla historyka szukającego informacji dotyczących np. stosunku wojewody krakowskiego do współczesnych mu wydarzeń politycznych stanowią tylko niepotrzebne utrudnienie w lekturze i tak trudnego tekstu.

Edycja opatrzona została bogatym aparatem – mamy tu przypisy na trzech poziomach. Literami alfabetu greckiego oznaczono wyjaśnienia trudnych terminów staropolskich oraz zwrotów z języków obcych. Literami alfabetu łacińskiego oznaczono przypisy tekstowe informujące o formie tekstu, tzn. o jego uszkodzeniach, fragmentach nieodczytanych, dopiskach i poprawkach odautorzów, a nawet zmianach duktów, czyli ręki pisarza. Tu też znajdziemy informacje o wprowadzonych przez Wydawców

<sup>4</sup> *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

<sup>5</sup> *Epistolarum historico-familiarum*, t. 1–3, Brunsbergae 1709–1711.

istotniejszych koniekturach lub zmianach formy zapisu. Wreszcie liczbami arabskimi oznaczono przypisy rzeczowe (merytoryczne), gdzie Wydawcy umieszczali objaśnienia i komentarze do tekstu, datowali wydarzenia, a przede wszystkim identyfikowali wspominane w nim osoby i miejsca.

Podobnie jak w wypadku charakteryzowanej powyżej edycji *Mémoires* Flemminga stwierdzić trzeba, że Wydawcy trudnego w odczycie i zrozumieniu tekstu Wiśniowieckiego dobrze poradzili sobie z tym zadaniem. Nie znaczy to jednak, że – niezależnie od sygnalizowanych wyżej wątpliwości dotyczących przyjętych zasad wydawniczych – nie mam krytycznych uwag szczegółowych. Dotyczą one głównie wątpliwych lekcji i ich objaśnień. Na s. 141 przy okazji opisu walk na Ukrainie w 1703 r. mamy informacje o odporności fizycznej tamtejszych chłopów, którzy „podczas wielkich mrozów po same gardziel z wyciętymi karkami noc i dzień leżąc nalezieni żywi”, co Edytorzy w przypisie interpretują jako informację o karaniu zbuntowanych chłopów przez „wycięcie języka przez kark”. Jednak określenie „wycięty” oznaczać tu może po prostu „zraniony” (cięty). Pojawiająca się na s. 252 „Ukraina Białoczerska” to zapewne okolice Białej Cerkwi, a nie Lewobrzeże. Użyte na s. 262 określenie „instygował” znaczy raczej skarżył lub donosił, a nie podburzał, jak proponują Wydawcy.

Omawiana edycja zaopatrzona została w obszerny *Słowniczek wyrazów staropolskich*, który może być przydatny mniej obytym ze staropolszczyzną czytelnikom, choć można się zastanawiać nad potrzebą wyjaśniania takich wyrazów jak asystować, deliberować czy kwota. Nie mam takich wątpliwości wobec indeksu osobowego, który sporządzony został z dużym nakładem pracy i bez którego lektura oraz praca z tekstem Wiśniowieckiego byłaby bardzo utrudniona. Podsumowując, tak jak i w wypadku wyżej charakteryzowanych pamiętników Flemminga, otrzymaliśmy wydawnictwo, które nie tylko rozwiązuje zagadkę autorstwa tekstu, ale będzie długo i z pożytkiem służyć historykom. Oby pojawienie się wyżej recenzowanych edycji źródłowych było jaskółką zapowiadającą w naszej historiografii zwrot ku pracom edytorskim na wysokim poziomie warsztatowym.

Wojciech Kriegeseisen  
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla  
Polska Akademia Nauk  
Warszawa

***Entretiens du roi Stanislas-Auguste avec Otto Magnus von Stackelberg (1773–1775)*, oprac. i koment. Dorota Dukwicz, Ewa Zielińska, Instytut Historii PAN, Warszawa 2017 [2018], ss. 258, 4 il.**

W ostatnich latach ukazało się kilka ważnych wydawnictw źródłowych odkrywających meandry polityki zagranicznej Stanisława Augusta. Zaliczyć można do nich *Pamiętniki* króla, wydane po francusku i w wyborze w polskim tłumaczeniu, korespondencję Stanisława Augusta z Katarzyną II i jej współpracownikami, tomy korespondencji politycznej króla z Augustynem Debolim w Petersburgu i dyplomatami w Wiedniu. Można przypomnieć też relacje nuncjusza Giovanniego Andrei Archettiego (IV 1775–VII 1776)<sup>1</sup> oraz kolejne tomy korespondencji dyplomatów saskich, pruskich i francuskich rezydujących w Rzeczypospolitej w czasach Sejmu Czteroletniego i powstania kościuszkowskiego, wydawane przez Henryka Kocóję. Na tym tle z wielkim zainteresowaniem należy przyjąć pierwszy tom nowej serii źródłowej – *Entretiens du roi Stanislas-Auguste avec Otto Magnus von Stackelberg (1773–1775)*, zapis pierwszej fazy kontaktów między królem i rosyjskim ambasadorem. Na cykl złożyć się mają w przyszłości wszystkie zachowane „entretiens” dotyczące stosunków z Rosją, hegemonem Rzeczypospolitej.

„Entretiens” były dotąd mało znane. Korzystali z nich Władysław Konopczyński i Jerzy Michalski, incydentalnie Jan Bilek i Witold Filipczak. Traktowano je jako zbiór prywatnych notatek króla. Tymczasem, i jest to zasługą Wydawców – Doroty Dukwicz i Ewy Zielińskiej, ustalono, że mamy do czynienia z nieznanym wcześniej na gruncie polskim typem źródła. Są to protokoły rozmów prowadzonych przez monarchę z ważnymi partnerami politycznymi. Miały charakter dokumentów publicznych, choć wytworzono je w prywatnej kancelarii króla. „Entretiens” Stanisława Augusta zawierają streszczenia spraw poruszanych w rozmowie, najważniejszych argumentów oraz konkluzji, i tylko z rzadka posługują się formą dialogową. Niekiedy można w nich znaleźć spisy omawianych czy wymienianych dokumentów, czasem ich streszczenia, najczęściej jednak odsyłacze do niezachowanych ksiąg zawierających te teksty.

Te „rozmowy” czy „spotkania” zbliżone są nieco do znanych z akt dyplomatycznych „Unterredungen”, „rozgovorov”, „conferences” czy „konferencji”<sup>2</sup>. Akta te nie stanowiły jednak odrębnego zwołu źródłowego, lecz dołączane były do innych

<sup>1</sup> *Correspondence de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1796)*, wyd. Z. Zielińska, tłum. wstępu i koment. K. Zaleska, Kraków 2015; Stanislas Auguste, *Mémoires*, wyd. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire, Paris 2012 (w pol. tłum.: *Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia*, wyd. D. Triaire, wstęp. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2013); *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Augustyn Deboli*, tomy dla lat 1780, 1781, 1782, wyd. E. Zielińska, A. Danilczyk, Warszawa 2012, 2015, 2017 [2018]; *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Wiedeń*, t. 1–2 (1788–1792), oprac. M. Jusupović, A. Danilczyk, Warszawa 2016; *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 54: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, t. 1: 8 IV 1775 – 25 VII 1776, wyd. P. Zajęc OMI, Cracoviae 2013.

<sup>2</sup> Por. „Unterredungen” Fryderyka II z austriackim posłem van Swietenem z 1771 r.; *Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen*, t. 31, wyd. G.B. Volz, Berlin 1906, s. 494, 629, 722. Warto dodać, że z czasów saskich zachowały się zarówno w archiwach polskich, jak i saskich liczne „dialogowe” zapisy konferencji komisji sejmowych z posłami zagranicznymi (rosyjskimi, pruskimi, austriackimi) czy ministrów saskich z dyplomatami

dokumentów gabinetowych lub korespondencji dyplomatycznej. Tymczasem „entretiens” Stanisława Augusta tworzyły odrębny dział w archiwum władcy, starannie uporządkowany chronologicznie i rzeczowo, podobnie jak korespondencja krajowa czy zagraniczna. Zespół składał się z zeszytów zawierających czystopisy protokołów, serii brudnopisowej, wyciągów rozmów, tomów załączników oraz odrębnych ksiąg indeksowych ułatwiających odnalezienie poszukiwanych spraw. Była to więc obszerna seria dokumentująca przebieg rozmów z ambasadorami rosyjskimi w Polsce (Repinem, Wołkońskim, Saldernem, Stackelbergiem), rosyjskimi dowódcami wojskowymi (Bibikowem i Romaniusem), posłami pruskimi (Benoîtem, Luccesinim), austriackim Revitzkim, duńskim St. Saphorinem, nuncjuszami papieskimi: Viscontim, Durinim, Garampim i Archettim. Znaleźć można było wśród nich także pojedyncze zapisy rozmów z panami polskimi. Spisywano je od ok. 1767 r. Powstały najprawdopodobniej jako wymuszona przez bieżące potrzeby forma utrwalania rozmów, które miały pozwolić monarsze bronić się przed kolejnymi, coraz bardziej napastliwymi żądaniem. Kształt „entretiens” dojrzewał – jak zauważają Wydawcy – przez kolejne lata, a pierwotnie skrótowe zapisy z czasem stawały się coraz bardziej rozbudowane i szczegółowe. Dawne inwentarze sugerują, że ksiąg tych było co najmniej kilkadziesiąt. Niestety, do naszych czasów zachowały się szczątki. I tak z 9 zeszytów „entretiens” ze Stackelbergiem (z lat 1772–1789) mamy dziś zaledwie 5 i kilka pojedynczych kart; obejmują w sumie okres od maja 1773 do końca 1779 r. To, co ocalało, przechowywane jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie oraz w krakowskich zbiorach PAN/PAU, skąd pochodzi opublikowany tom obejmujący „entretiens” ze Stackelbergiem z lat 1773–1775<sup>3</sup>.

Edycja zaczyna się od *Wstępu*, w którym opisano źródło, niewielką skalę jego dotychczasowego wykorzystania, porozbiorowe losy materiałów, ich szacunkową pierwotną objętość i obecny stan zachowania. Znajdziemy tu opis zewnętrznej formy „entretiens” oraz ich zawartości. *Wstęp* nie tylko prezentuje materiał, ale też wnosi istotne informacje dotyczące typu źródeł, do jakiego należą „rozmowy”. Edytorzy zwracają uwagę na proces tworzenia tych materiałów, ich dalszy obieg w kancelarii króla, wskazują najczęściej pojawiające się błędy, zwłaszcza w pisowni nazwisk polskich (zapisy ewidentnie redagował obcokrajowiec), odtwarzają wieloetapowy proces powstawania protokołów. Dowodzą, że „entretiens” to dzieło zbiorowe; król był jednym z wielu współautorów, decydującym jednak o ostatecznej formie dokumentów. D. Dukwicz i E. Zielińska odnalazły także w polskich zbiorach i zidentyfikowały szczątki opracowywanych w Gabinetcie indeksów geograficzno-rzeczowych do „entretiens”. Podając informacje o funkcjonowaniu „rozmów”, w znaczącym stopniu uzupełniają naszą wiedzę o pracy Gabinetu Stanisława Augusta. E. Zielińska ustaliła ponadto, że „entretiens” wykorzystywane były przez króla przy redakcji *Pamiętników* (partie od 1775 r.)<sup>4</sup>. Ponieważ wiadomo, że król pracował nad nimi do śmierci, rodzi to nadzieję, że może uda się odnaleźć jeszcze jakieś zeszyty „entretiens” wśród poloników przechowywanych w Rosji.

Źródło wydano w języku oryginału, czyli po francusku. Natomiast polski jest wstęp, przypisy, komentarze, indeksy. Francuski tekst został częściowo zmodernizowany, podobnie jak interpunkcja, niekiedy dzielono dłuższe zdania na kilka krótszych, dodano brakujące akcenty. Zachowano pisownię nazw miejscowych wraz z obocznościami, w sytuacjach tego wymagających dając odpowiednie objaśnienia, podobnie zachowano oryginalną, często zniekształconą pisownię nazwisk, prawidłowe brzmienie podając w przypisach. Skrótów oznaczające urzędy, instytucje, osoby oraz oznaczenia jednostek monetarnych rozwijano bez zaznaczania. Zasady modernizacji opisano we *Wstępie*. Zapisy rozmów są uporządkowane chronologicznie, mają numerację nadaną w Gabinetcie, uzupełniono natomiast datyienne i miesięczne o datę roczną. Każdy zapis podzielony jest za oryginałem na punkty numerowane literowo, rozdzielające poszczególne wątki.

Najważniejszym zadaniem wydawcy źródeł jest poprawne odczytanie tekstu i takie oddanie go w druku, by był czytelny i zrozumiały dla współczesnego odbiorcy. Godne pochwały jest oszczędne stosowanie znaków graficznych: nawiasów kwadratowych i kątowych, kursywy, wykrzykników i znaków zapytania – ich nadmiar w wielu ukazujących się ostatnio edycjach źródłowych stanowi poważne utrudnienie lektury. W tekście zasadniczym Wydawcy nie pozostawili miejsc nieodczytanych (co niestety jest plagą wielu edycji), a warto zaznaczyć, że zachowane protokoły są minutami z licznymi poprawkami i komentarzami na marginesach. Zdecydowano się zaznaczać przypisy poprawki, skreślenia i dopiski najistotniejsze, wnoszące zmianę treści, a nie tylko stylistyki. Niekiedy udawało się odtworzyć treść skreślonych pierwotnych wersji tekstu.

Odczyty tekstu są w pełni poprawne. Porównałam je z zamieszczonymi w książce fotografiami barwnymi czterech stron oraz ze skanami 20 stron rękopisu. Zauważyłam jedyne drobne błędy w odczycie miejsc skreślonych (skądinąd bardzo trudnych do odtworzenia). I tak na il. 1 (wers ostatni) da się pod lupą odczytać skreślone słowa: „de Posen, de Calisie”, ale na pewno nie „de Posen, de Kalisse, de Gnesne” (s. 38, przyp. d). Na podstawie skanów odcyfrowano trochę więcej nieodczytanych skreśleń, wynikłych jednak głównie ze zmian stylistycznych. W przypisach do publikowanej na s. 59–62 *Note communiquée*... pominięto informacje o części skreśleń, mimo że nie zawsze miały one charakter tylko stylistyczny, a niektóre z nich dają się odczytać. Na przykład na s. 59, Ad 2<sup>o</sup> frazę „donne chaque semaine [au Conseil]” zapisano po skreśleniu słów: „parlera contre les [Conseil]”. Na s. 60, Ad 15<sup>um</sup> nie dano informacji, że na początku akapitu skreślono cały wers, który brzmiał najprawdopodobniej: „La distribution des vacances doit appartenir au roi”. Na s. 62, przyp. f przy odczycie skreślenia pomyłono – jak sędzę – „excursions” z „invasions”. Pominięto dłuższą kreskę w kilku miejscach, w których pojawiała się na

obcymi. Nie stanowiły one jednak nigdy zwartego zespołu wydzielonych źródeł i wyjątkowo stroną uczestniczącą był władca; por. np. drukowane protokoły konferencji z G.F. Dołgorukim z 15 IX i 16 X 1718 oraz 11 I 1720 (*Teka Gabryela Junoszy Podoskiego*, wyd. K. Jarochowski, t. 6, Poznań 1862, s. 39–43, 59–61, 367–380) i wzmianki o konferencjach komisji sejmowych z ministrami obcymi (J.A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 415).

<sup>3</sup> Zob. E. Zielińska, „Entretiens” Stanisława Augusta z ambasadorem rosyjskim Ottonem Magnusem Stackelbergiem i „Mémoires” ostatniego króla Rzeczypospolitej, *St. Źródł.*, 56, 2018, s. 91–103.

<sup>4</sup> Tamże, s. 95–102.

początku akapitu (np. s. 64 pkt d, s. 65 pkt c, s. 72 pkt b). W zwrocie „Grecs non-unis” w znaczeniu „prawosławni” zbędna jest wielka litera (s. 73, pkt f). Nadto wydaje mi się, że na s. 38 zapisy „Annexe A.” i „Annexe B.” nie powinny otwierać nowego akapitu, bo ewidentnie odnoszą się do akapitów je poprzedzających. W książce nie znalazłam literówek (wyjątek: s. 71, w. 8 od dołu, brak kropki nad literą „z” w słowie „skarżył się”), w kilkunastu miejscach inaczej zastosowałabym jednak przecinki. Te drobne niedociągnięcia wspominam tylko z recenzenckiego obowiązku i jako dowód, że prezentowana edycja pod względem poprawności odczytu i przygotowania edytorskiego zrealizowana została wręcz wzorowo.

Otrzymaliśmy zapisy rozmów z dwóch i pół roku: od maja 1773 do grudnia 1775 r., nado w aneksie ekstrakt jednej rozmowy z nuncjuszami Garampim i Archettim (z uwagi na powiązanie jej treści ze stosunkami z Rosją) – w sumie 182 protokoły. Ze względu na pewną enigmatyczność „entretiens” Wydawcy zaopatrzyli każdy z nich w szczegółowy komentarz. Teksty źródłowe poprzedzone są uwagami odnoszącymi się do punktów w źródle, ale niestreszczającymi ich. Komentarze przedstawiają kontekst spraw wspomnianych w poszczególnych punktach. Jeśli powtarzały się one w kolejnych zapisach rozmów, system odnośników pozwala cofnąć się do miejsca, w którym rzecz była wzmiankowana po raz pierwszy, a niekiedy odwołuje się do zapisów dalszych, gdzie była kontynuowana; system ten stanowi więc surogat indeksu rzeczowego.

„Entretiens” to najprawdopodobniej jedno z najważniejszych krajowych źródeł do badań stosunków polsko-rosyjskich. Ich lektura nie należy do łatwych, dla badacza epoki jest jednak pasjonująca. Treść obejmuje szerokie spectrum spraw. Otrzymujemy plastyczny obraz tego, na czym polegały tzw. rządy królewsko-ambadorskie, rozmowy dotyczyły bowiem z reguły spraw wielkiej wagi państwowej. Możemy śledzić przebieg rokowań o skład delegacji na sejmie rozbiorowym (tu „entretiens” są jedynym źródłem), proces powstawania Rady Nieustającej – kolejne odrzucanie propozycji królewskich i wymuszanie ustępstw pod groźbą rozszerzenia zaborów, kulisy polityki nominacyjnej. Protokoły zawierają też informacje mniejszej wagi o wydarzeniach z dworu rosyjskiego, doniesienia z innych krajów, niekiedy dotyczą spraw prywatnych i towarzyskich. Możemy namacalnie doświadczyć głębi rosyjskiej penetracji polskiego życia politycznego w dobie „prokonsulatu Stackelberga”. Istotnym walorem źródła jest też to, że w przeciwieństwie do *Mémoires* króla, w których władca unikał bezpośredniego krytykowania Katarzyny II, wymowa *Entretiens* jest bardziej wyrazista. Bez – jak się zdaje – szczególnej i zamierzonej tendencji ukazują one osaczenie króla przez Stackelberga. W rozmowach z monarchą ambasador poruszał często sprawy drobne, personalne, których nie raportował carycy – nie miał obowiązku relacjonowania, jakimi metodami osiągał cele; ważne, że je realizował. Tym wyraźniej widzimy stosowany przezeń w praktyce system gróźb i obietnic, dążenie Rosji do radykalnego ograniczenia prerogatyw korony – *de facto* prowadziło to nie tylko do osłabienia króla, ale całej Rzeczypospolitej.

Bardzo ważne są wspomniane już edytorskie komentarze poprzedzające każdy z protokołów. Wyjaśniają one kwestie i konteksty, których czytelnik nie zna lub mógłby nie zrozumieć. Komentarze te mogą odegrać istotną rolę jako pomoc dla tych, którzy językiem francuskim władają słabo. Są dobrym przewodnikiem pozwalającym zorientować się nie tylko w ogólnej tematyce źródła, ale także w dynamice niektórych spraw. Choć czytelnik fachowy, zainteresowany panowaniem Stanisława Augusta (a dla niego przede wszystkim przeznaczona jest edycja), powinien znać język francuski, to także ci, którzy go nie opanowali, mogą skorzystać w istotny sposób z wydawnictwa – właśnie poprzez owe rozbudowane komentarze w języku polskim, przekraczające niekiedy rozmiarami nawet dwu-trzykrotnie objętość właściwych protokołów. Nie będąc typowym opracowaniem monograficznym, komentarze dobitnie zarysowują sytuację polityczną, w jakiej w dobie przeprowadzania I rozbioru znajdował się polski monarcha. Odmalowują tragizm jego położenia, osaczenie przez Rosję i zaprzędanych jej Polaków, dokumentują ciągłą walkę o zachowanie resztek kompetencji monarszych i suwerenności państwa, a zarazem uniknięcie ostateczności, którą grozono – całkowitego rozbioru. Komentarze pozbawione są w zasadzie (wyjątek na s. 51) odnośników do opracowań, a wykorzystana do ich przygotowania literatura zestawiona została w bibliografii. W przypadkach, gdy Wydawcy odwoływali się do własnych badań, podawano wydawnictwa źródłowe i sygnatury archiwalne, zwłaszcza ze zbiorów rosyjskiego Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego w Moskwie (Arhiv Vnešnej Politiki Rossijskoj Imperii), dostępnych polskim badaczom dopiero od lat 90. XX w. (np. s. 35, 37, 41 itd.). Nie zauważyłam komentarzy czy przypisów zbędnych. W niektórych zabrakło może informacji, jak dana kwestia ostatecznie się zakończyła (np. s. 46 pkt a), ale ten postulat wynika z niecierpliwości recenzenta, który chciałaby od razu poznać całość problemu.

Wydawnictwo zaopatrzone w dokładny spis treści zawierający wykaz wszystkich publikowanych protokołów z ich numerami i datami<sup>5</sup>, wykaz skrótów, bibliografię, indeksy osób i geograficzny oraz cztery kolorowe reprodukcje wybranych stron rękopisu. Indeksy wykonane zostały bardzo starannie. Ponieważ w tekście zachowano pisownię oryginalną nazw osobowych i toponimów, w indeksach dano system odnośników pozwalających odnaleźć je we właściwym miejscu. W wykazie osób nie został zidentyfikowany z imienia tylko niejaki Jaconski *vel* Jakonski (słuszny jest chyba domysł, że chodzi o Dziekońskiego, s. 184), co jest kolejnym dowodem akrybii.

Z prawdziwą satysfakcją mogę stwierdzić, że otrzymaliśmy edycję źródłową nie tylko bardzo ciekawą, cenną badawczo, ale też pionierską pod względem edytorskim. Zaslugą E. Zielińskiej i D. Dukwicz jest niezwykle staranne przygotowanie tekstu do edycji, opracowanie przemyślanej metody wydawniczej dla nowego typu źródeł i jej konsekwentne zastosowanie. Z pełnym przekonaniem mogę polecić to wydawnictwo, uznając je za wzorcowe pod każdym względem.

Urszula Kosińska  
Uniwersytet Warszawski

<sup>5</sup> Podkreślam ten oczywisty – zdawałoby się – element, ponieważ znam kilka nowych wydawnictw źródłowych niezawierających takich zestawień; jest to pozorna „oszczędność”, istotnie utrudniająca orientację w zawartości tomu i korzystanie z niego.

***Senujų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kelių aprašymai*, oprac. Algirdas Antanas Baliulis, Tomas Čelkis, Vilniaus Universiteto Leidykla, Vilnius 2018, ss. 432**

W drugiej połowie 2018 r. ukazała się, dzięki pracy badaczy z Wydziału Historii Uniwersytetu Wileńskiego, edycja źródłowa lustracji mostów, grobli, komór splawnych i lądowych Wielkiego Księstwa Litewskiego przeprowadzanych w latach 70. i 80. XVIII w. Oryginał dokumentu znajduje w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (*Lietuvos valstybės istorijos archyvas*) pod sygn. SA-3939<sup>1</sup>. Zawarto w nim 161 opisów dróg. Nie daje to obrazu wszystkich traktów Wielkiego Księstwa. Edytorzy podkreślają (s. 17), że więcej opisów dróg rozproszonych jest po innych archiwach i wciąż czekają one na konieczną analizę i publikację. Ta interesująca pozycja zasługuje na uwagę polskich naukowców i może stanowić istotny wkład w rozwój badań nad geografiami historyczną Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVIII w. Opublikowane dotychczas prace nie wyczerpały bowiem tematu sieci drożnej Korony i Litwy okresu staropolskiego. Studia nad drogami, jak choćby te najbardziej znane – autorstwa Bożeny Wyrozumskiej – obejmujące ziemię krakowską do końca XVI w.<sup>2</sup>, należą niestety do rzadkości. Te dotyczące terenów Litwy wyszczególniono we wstępie recenzowanej publikacji.

Lustracje wykonywane były na zlecenie Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego przez „dworzan Skarbu Rzeczypospolitej WKL” wyznaczanych z danego powiatu. Komisja ta miała chronić kupców od płacenia zbyt wysokich opłat drożnych i sprawiedliwie regulować placę mostowego, co było niemożliwe bez wizji lokalnej (s. 110)<sup>3</sup>. Lustracje przeprowadzono w różnych porach roku, obiekty mierzone, a ich stan opisywano i wysyłano do Komisji Skarbu. W niektórych przypadkach dołączano wypisy z ksiąg grodzkich zawierające informacje o drogach i mostach (np. woj. brzeskiego, s. 116–118). Ocenie podlegał stan mostów i grobli leżących na traktach komunikacyjnych Wielkiego Księstwa w dobrach królewskich i prywatnych – szlacheckich i biskupich (np. biskupa Ignacego Massalskiego, s. 108). Przykładowy opis lustracyjny składał się z wyszczególnienia mostów i grobli na określonej drodze i dokładnego opisu tychże, z uwzględnieniem ich rozmiarów. Forma podawania danych była różna i zależała od lustratora: mogła być opisowa (np. s. 154–156) lub tabelaryczna (np. s. 152–154). Niekiedy zbadane miejsca nanoszono na mapę. Oczywiście takie wizje terenowe nie były czymś nowym, przeprowadzono je już w XVI w. Na mocy konstytucji sejmu warszawskiego z 1768 r. właścicielom ziemskim wypłacano rokrocznie pewną kwotę pieniężną na renowację dróg<sup>4</sup>, stąd też i potrzeba zwiększonej kontroli.

Recenzowana praca rozpoczyna się kilkustronicowym wstępem w języku litewskim i angielskim, w którym omówiono podstawę źródłową, podkreślając wartość materiału dla historii geografii, a w przypisach przywołana została najnowsza literatura z zakresu geografii historycznej i nauk pokrewnych. Na końcu wstępu zawarto informację dotyczącą zasad edytorskich i zakresu modyfikacji tekstu. Oryginał spisany został w języku polskim z nielicznymi wtrętami łacińskimi, i tak został oddany w edycji. Przypisy i komentarze sporządzono w języku litewskim z wyjaśnieniem, które słowa były dla edytorów nieczytelne lub pozbawione sensu<sup>5</sup>. Niestety, mankamentem tej edycji jest brak modernizacji polskiej pisowni (zarówno ortografii, jak i interpunkcji), co niekiedy mocno utrudnia odbiór tekstu, i tak dość skomplikowanego z powodu nagromadzenia liczb i miar staropolskich. Brakuje wyjaśnienia tych ostatnich, mimo że we wszystkich lustracjach używana jest tylko jedna miara długości i szerokości: sznury, pręty i pręciki (Edytorzy odwołują się do znanych powszechnie opracowań metrologicznych, s. 11, 21). Co do kwestii braku modernizacji, drażniącą jej egzemplifikacją może być choćby następujący zapis: „W uroczysku Harbaha o 6 mil od Hłuska, iadąc z Porzecza ku Mozyrzowi za rzeką Ptyczą, przez turą podrużni przeprawią się promem, dwie groble w lesie na błocie, z samey ziemi dawno wysypanę” (s. 225).

Nie zamieszczono także żadnego zdjęcia wydawanego źródła, choć znalazło się miejsce na trzy kolorowe mapy sytuacyjne lustrowanych ziem wraz z ich źródłowym opisem (s. 115, 180–182). Kilukrotnie zresztą lustratorzy odwołują się do lokalizacji na mapach, które jednak nie zostały w edycji zamieszczone. Nie wiadomo, czy nie dotrwały do naszych czasów, czy też Wydawcy zrezygnowali z ich druku (s. 14, 24). Poważnym zaniedbaniem jest nieumieszczenie całościowej mapy pogładowej, która znakomicie ułatwiłaby lokalizację często nieznaną bliżej punktów osadniczych czy elementów fizjograficznych, a przecież takie rozwiązanie zastosowano np. przy publikacji aktu wizytacji diecezji Wielkiego Księstwa<sup>6</sup> lub we wspomnianej pracy B. Wyrozumskiej. Edytorzy tłumaczą jednak, że na sporządzenie takiej mapy jest jeszcze zbyt wcześnie (s. 14, 24). Interesującą dla szerszego grona badaczy może być lustracja mostów i grobli Mińska, w której podanych zostało wiele informacji topograficznych (s. 161–164). Zresztą opis dróg położonych poza miastem może także być ciekawy, choćby onomastycznie (np. s. 186–219).

Udostępnienie informacji zawartych w publikowanym źródle pozwoli na częściowe opisanie sieci drożnej oraz stanu mostów i grobli Wielkiego Księstwa w drugiej połowie XVIII w. Przykładowo zyskujemy pozakartograficzny źródłowy dowód,

<sup>1</sup> Nowsza sygn.: f. 11, ap. 1, b. 1220. Przyczyny różnicy pokrótce wyjaśnione zostały we wstępie, s. 16, przyp. 33.

<sup>2</sup> B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław 1977. Autorka ta wydała również podobną do recenzowanej publikację: *Lustracja dróg województwa krakowskiego z r. 1570*, wyd. B. Wyrozumska, wstęp i skorowidz K. Buczec, Wrocław 1971.

<sup>3</sup> Dworzanin Dominik Suchodolski nawet „zasięgał wiadomości” od miejscowych, czy nie można przejechać rzeki w bród, ale „odpowiedzieli, że przez żaden sposób niepodobno nigdzie przeprawić się, czego m y ia pilnie uważał, ale dostrzegłem trudność przeiechania bez mostu” (s. 185).

<sup>4</sup> B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*, s. 16.

<sup>5</sup> Na przykład w przyp. na s. 321 rozszyfrowano skrót podpisującego lustrację ZGPGR.

<sup>6</sup> Zob. np. *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae. Vilniaus Kapitulos archyvo Liber IIb atkūrimas*, wyd. S.C. Rowell, Vilnius 2015, mapa na tylnej okładce; *Lietuvos istorijos šaltiniai*, t. 7: *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.*, wyd. R. Firkovičius, Vilnius 2008, s. 66; *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579)*, wyd. L. Jovaiša, Vilnius 1998, s. 320.

że w dobrach Łużki (woj. połockie) droga za mostem na rzece Łuczajce rozwidła się, prowadząc do Rygi i Wilna (s. 91)<sup>7</sup>, a niektóre drogi były obsadzone po obu stronach drzewami (s. 106). Z innych fragmentów dowiadujemy się o wysokości myta i cła, które mieli prawo pobierać właściciele dóbr, w których znajdowały się mosty czy drogi. Odnotowywano też, kto i jakimi środkami odnawiał konstrukcje mostów. Te cenne uwagi mogą posłużyć do badania życia codziennego zarówno mieszkańców dworów szlacheckich, jak i chałup chłopskich oraz kupców podróżujących traktami Wielkiego Księstwa, a także do analizy stosunków społecznych i organizacji pracy.

Dowiadujemy się na przykład, ile kosztowało zbudowanie mostów i grobli w dobrach Augusta Czartoryskiego: 7250 zł wyłożono na opłacenie pieszych robotników z pańszczyzny oraz tych, którzy przywozili piasek, 325 zł „gotowym groszem” otrzymali piłujący drewno tracze (s. 46), a grabarzem okopującym pręty grobli płacono „do 2 złotych” (s. 48). Roboty przy naprawach grobli odbywały się wiosną i jesienią każdego roku. W dobrach Janowicze (woj. nowogródzkie) ściągano doń chłopów z dóbr właściciela, z innych wsi grabarzy i robotników (s. 143). Przykładowo reperacji mostów w kluczu brzożskim (starostwo bobrujskie) rokrocznie dokonywało 120 chłopów powoływanych w tym celu na jeden dzień (s. 69). Z kolei wybudowanie mostu na palach na rzece Broży wyniosło 1560 pańszczyźnianych dni roboczych (s. 70)<sup>8</sup>, a nad rzeką Czechy (hrabstwo ilskie) mosty i groble „cała włość przez całą wiosnę, lato y jesieni robiła, y więcej ośmiu tysięcy robotnika wyszło” (s. 231). Z lustracji dóbr Lebioda Wielka (pow. lidzki) dowiemy się także sporo o kosztach budowy mostu, zarówno materiałów, jak i robocizny: kowala, tokarza, malarza i innych (s. 254–256). Jedynym przypadkiem, gdzie wyszczególnia się istniejące wówczas dokumenty, są przywileje dotyczące pobierania mostowego nadane karaimom w Trokach, które ci zaprezentowali lustratorowi (s. 275 n.).

Źródło przekazuje też wiele informacji o osobach piastujących urzędy w określonym roku, czasem komentarze i odwołania do wiedzy lustratorów pozwalają poznać bliżej postawy właścicieli ziemskich, jak choćby Andrzeja Malczewskiego, podcażskiego smoleńskiego i starosty radoszkowskiego, który „dla wygody publicznej” pobudował mosty i groble w koniecznych do tego miejscach i zobowiązał się, iż będzie „w czas przyszły [...] własnym kosztem i staraniem w całości utrzymywać” (s. 77)<sup>9</sup>.

Publikowane źródło dostarcza też sporo informacji w zakresie historii klęsk żywiołowych. Z analizy tekstu wynika, że pod koniec XVIII w. przejezdność dróg nadal była zależna od wylewów rzek. Na przykład w woj. brzeskim, gdzie gościniec z Brześcia do Warszawy „jest starodawnym używaniem ułożony przez dobra Neple, w których dobrach rzeka Bug z rzeką drugą Krzną, łącząc się podczas wylewów wiosennych y deszczowych, czyniły na tym trakcie przejazd trudny y nie przebyty, że czasu takowych wylewów podróży kilka mil drogi nakładać zwykli unikając niebezpieczney przeprawy” (s. 117)<sup>10</sup>. Informacje na temat życia społecznego uzupełniają również wiadomości z zakresu historii kultury materialnej, np. nazwy materiałów służących do budowania dróg, mostów i grobli oraz konkretne gatunki drewna do tego wykorzystywane. Przykładowo w dobrach Grynkiszki (Żmudź, pow. tendziagolski) do budowy mostów wykorzystywano jodły, sosny i dęby (s. 159). Z kolei w Uszpolach bystro płynąca rzeka Święta często rujnowała mosty i groble, a trudno było sprowadzać drewno na restaurację tychże, gdyż można to było zrobić tylko z oddalonego o kilka mil starostwa pienieńskiego lub z dość odległych dóbr Świadość. Z tego powodu zwiększone koszty miały zostać wynagrodzone właścicielowi w postaci *census mostowego* (s. 183). Do wniosku o możliwość pobierania mostowego przychylił się również lustrator dróg w starostwie jurboreskim (Żmudź), choćby dlatego, że cztery mosty na Niemnie były niszczone („tłuczone, zbijane i rujnowane”) przez fury szlacheckie i kupieckie wiozące towary (s. 249). W 1782 r. w dobrach Lebieziewo (woj. brzeskie) opisano sytuację zapewne z czasu konfederacji barskiej, gdy „karczmę przy gościńcu daleko od dworu y wsi byłą w czasie rewolucyjnym żołnierze zagraniczni blisko konsystujący wypędziwszy Żyda arędarza przed kilka laty na opał rozebrali” (s. 273). Obszerny tekst lustracji służy świadczącej (pow. orszański) z 1783 r. jest właściwie zapisem dochodzenia przeprowadzonego w celu zbadania skarg na kasztelana połockiego czynionych przez kupców, którzy mieli zostać przez niego pokrzywdzeni. Dziesięciodniowa lustracja rozstrzygnęła dziewięć zarzutów, między innymi: „1-mo. Co do zawał między gruntami jw. jm. pana kasztelana w górze y w dole rzeki; 2-do. Względem [...] utrzymywania towarów przed służą; 3-tio. Względem [...] bicia ludzi za wynajdziono racyo jakakolwiek lub bez racyi; 4-to. Względem zarzutu płacy za służę. [...] 8-vo. Względem [...] po przepuszczeniu opłatnych towarów przez służę nagle zatrzymania wody ze szkodą handlujących” (s. 281–290).

Udostępnienie szerszemu gronu badaczy tego ciekawego źródła przyczyni się do pogłębienia wiedzy o Wielkim Księstwie Litewskim, specyfice panującego na tych terenach osadnictwa, sieci komunikacyjnej, stosunkach społecznych i wielu innych szczegółowych zagadnieniach.

Jan Bulak  
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

<sup>7</sup> W innym miejscu: „Komercya handlującym na ten trakt iść mogąca: z Lipawy, Brodów, Bałty, Chocimia, Bardyczowa, Konstantynowa, Ostroga, Humania, Czarnobyła, Dubna, Ołyki i innych miast, miasteczek handlującym do Moskwy, Szklowa etc. Słowem cały Wołyń trakt niezmienny mieć będzie po dokończeniu grobel za Pińskiem fundujących się przez jw. Michała hrabi Ogińskiego hetmana w. WXL” (s. 309).

<sup>8</sup> Inne, również ciekawe przeliczenia czasu pracy na pieniądze lub dni robocze znajdują się na s. 159 n.

<sup>9</sup> Inny przykład to wymienienie urzędników, którzy stawili się na rokach sądowych ziemskich woj. brzeskiego 10 I 1784 (s. 293).

<sup>10</sup> Podobne informacje zanotowano np. w opisie traktu z Ejszyszek i Radunia do Wilna: „do reparacyi iednak na każdym roku tych to mostów ludzi z pańszczyzny dwór dodać, z przyczyn, iż częstokroć powódź, zwłaszcza w okresie wiosennym, one znosi” (s. 144); zob. też s. 296.